

vények végrehajtását, gondoskodott mind a kormányrendeletek, mind a megyei szabályrendeletek végrehajtásáról. Nagy hatalom volt a kezében, mert nemcsak a megye apparátusával rendelkezett, hanem a megyében működő állami intézmények irányításába is beleszólhatott. A törvény szerint a bizottságnak „a törvényhatóság területén levő összes, akár a közigazgatásnál alkalmazott állami, akár törvényhatósági és községi közegek engedelmeskedni tartoznak”.²⁸ Az állami középfokú szervek hatalma is csökkent, mert a szakhivatalok most már nem közvetlenül egy-egy minisztertől, hanem részben a főispántól és a közigazgatási bizottságtól függtek.

A törvényt nemcsak a függetlenségi ellenzék, hanem egy sor kormánypárti megye, város, s a Szabadelvű Párt nem egy híve ellenezte. Felismerték ugyanis, hogy az új intézmény a megyei tisztviselők számbeli túlsúlya ellenére a kormányhatalom eszközének készült. Önállósága is erősen korlátozott volt. Az elvégzendő feladatokat készen kapta a kormánytól, a miniszteri rendeleteket nem utasíthatta vissza, mert a főispán, mint a bizottság elnöke – a belügyminiszter segítségével – minden olyan határozatot érvénytelenített, amely a kormány érdekeit sértette. Felfelé tehát nem volt önálló, a megye apparátusával szemben annál inkább. Megsemmisíthette a községek vagy akár az alispán határozatait. A megyei közgyűlés a bizottságot nem vonhatta felelősségre, szankciót nem tudott hozni ellene, legfeljebb a feljelentés kétes értékű jogával próbálkozhatott. A közgyűlés szerepe tehát tovább sorvadt. A közigazgatás gyakorlati kérdései most már kiestek a hatásköréből, be kellett érnie azzal, hogy a közigazgatási bizottság választott tagjait előteremtse, a létszámpótlásról gondoskodják. A megyegyűlés és a kormány közötti kapcsolat is módosult; jelentősége lecsökkent.

Ezzel a reformmal Tisza megteremtette azt a vidéki közigazgatási struktúrát, amelyben a helyi állami („magyar királyi”) hivatalok működésében valamelyest érvényesülhetett a megye kívánsága, a megyei hivatalok működésében viszont úgy jelentkezett az állami akarat, hogy a közigazgatási bizottság azt előbb a helyi viszonyokhoz idomította, a megyei dzsentrí és a központi kormányhatalom érdekegyeztetésének szűrőjén megszürtte. Megye és állam együttesen kormányzott, nyugodt parlamenti

²⁸ 1876:VI. tc. 21. §. Magyar Törvénytár. 1875–1876. évi törvénycikkek. 324.

viszonyok, szilárd kormánypárti többség, a helyi és központi szervek egyetértése esetén teljes összhangban. Az alapvető összhang megbomlása esetére azonban a kormánynak a főispánon és a közigazgatási bizottságon át módja nyílt arra, hogy a vele dacoló vármegyét abszolutisztikus eszközökkel, de brutális terror nélkül is eligazgassa. Így magyarázható, hogy továbbra is fennmaradt a magyar közélet egyik jellemző kettőssége: a vármegyék között mindig volt néhány „ellenzéki”, de hangjuk a kormányt nem zavarta. A 120–600 tagot számláló megyegyűlés kedve szerint bírálhatta a kormányt és hozhatott határozatokat, a központi hatalom a főispánon és a közigazgatási bizottságon keresztül úgyis elérte, amit akart. Az új intézmények helyi hálózatának kiépítése, nem kis mértékben a szakszerűsödés követelményei miatt a megye anyagilag is mind jobban rászorult a kormányra, kiadásainak egyre nagyobb részét az államtól kapott szubvencióból kellett fedeznie. A kormány egyetlen területet, a politikai szempontból számára érdektelen vagyonkezelést hagyta csorbitatlanul a megyei hatóságokra. Tisza csupán a megyék politikai ellenállásának lehetőségét akarta korlátozni, a megyék és községek vagyona a liberális felfogásnak megfelelően számára is szent és sérthetetlen volt.

Egy évtized leforgása alatt a megyék önállósága tovább csökkent. Az 1886: XXI. törvénycikk a maradék önkormányzatot is megrövidítette. A belügyminisztérium most már a megyei vagy városi önkormányzat belső ügyvitelét és pénzkezelését is ellenőrizte, s a főispán egyedül is bármikor kézbe vehette az egész törvényhatósági és községi közigazgatást, közvetlenül rendelkezhetett az alsófokú szervekkel. A megye eddig „közvetítette” az állami közigazgatást, a főispáni jogkör újabb kiszélesítése valójában a helyi közigazgatás burkolt államosítását vezette be.

Az állam befolyása kiterelbélyesedett. Megérették ezt természetesen a falvak is. Az átalakulások mindeddig érintetlenül hagyták a megyei dzsentri politikai hatalmát a falvak felett, de érintetlenül hagyták a falvak szűk körű önkormányzatát is. Az 1886. évi községi törvény megszüntette az elöljárók szabad választását, a bírót, a jegyzőt és az orvost valójában a főszolgabíró jelölte ki, tevékenységüket ezután nem a választott képviselőtestület, hanem a megyét egyre kevésbé, a főispánt pedig egyre inkább képviselő szolgabíró ellenőrizte. A községek által hozott határozatokat gyakorlatilag bármikor meg lehetett semmisíteni, s ezzel a községi autonómia tulajdonképpen megszűnt. Csak a szorosan vett gazdasági

ügyekben érvényesítették a liberális hagyományokat, amennyiben a községek szabadon gazdálkodhattak vagyonukkal. A nagybirtok viszont, amelyik már eddig is ránehezedett a falvakra, most újabb pozíciókat szerzett a községek rovására. A legnagyobb adófizetők nemcsak lakóhelyükön, hanem minden olyan községben tagjai lettek a képviselőtestületnek, ahol nagyobb birtokuk vagy vagyonuk alapján virilistáknak számítottak. A nagybirtokos tehát egyetlen falu helyett több faluban vagy városban érvényesíthette szavát akár személyesen, akár gazdatisztje, ügyvédje, vagy egyéb megbízottja által. Miközben befolyása a községek életében megnövekedett, egyre kevesebbet kellett vállalnia annak kiadásaiból. A nagybirtok megszabadult több évtizedes félelmétől, attól, hogy a határában fekvő falvak fejlesztési kiadásaihoz érdemben hozzájáruljon. Az önállóan kezelt puszták, havasok, erdők birtokosait csökkenő rész terhelte a községek közigazgatási költségeiből, kivonhatták magukat az útfenntartás, a gátépítés anyagi kötelezettségei alól.

A megye és a községek önállóságának elsorvasztása után a vidék mindenható ura a főispán lett, akit rendszerint maga Tisza szemelt ki egy-egy vármegye élére, s aki egy személyben testesítette meg az állami közigazgatást és az állam politikáját. Fölötte nem állott törvény, ellenőrzés, hiszen minden tettét fedezte a kormány. Leváltására csak akkor került sor, ha nem tudta érvényre juttatni a kormány szándékait, vagy ha nagyobb botrányba keveredett, és ezt kívánta az állam tekintélyének megóvása. Különleges társadalmi súlyát növelték a tisztséget mindig nagy számban betöltő arisztokraták, akik a hivatali ranghoz a csillogást, a birtokaikért kijáró tekintélyt is odasorakoztatták. A vármegyei közigazgatás irányítója a napi ügyekben továbbra is a törvényhatósági bizottság által 6 évre választott alispán volt, aki a főispán teendőit is ellátta, ha az nem tartózkodott a megyében vagy ha a főispáni szék üresen állt. A megyei előkelőségek hol az alispán, hol a főispán, hol mindkettő körül csoportosultak. A vidék valóságos kiskirálya a járások élén álló főszolgabíró volt. A helyi igazgatás minden kérdésébe döntően beleszólt, kezében futott össze a szakigazgatás is, mert járási szintű állami szakigazgatási szerv alig volt. A közegészségügytől a gazdasági, munkás- és oktatási ügyeken át a községek felügyeletéig minden órá tartozott. Kisebb ügyekben igazságosztó szerepet játszott, Mikszáth szavaival: „kocsiderékből” bíraskodott. Működése közben bármikor igénybe vehette az egész járás területén neki alá-

rendelt karhatalmat. Parasztok, napszámosok, nemzetiségiek számára a főszolgabíró testesítette meg az elnyomó államhatalmat.

A régi vármegye, a betyárokkal összejátszó pandúrok, a patriarchális közigazgatás „rend volt ott magától is” világa letűnőben volt. Sok mindent megőrzött feudális hagyományaiból, s a kortársak rendszeresen panasztak az ügyintézés bonyolultságát. Az átalakított megye azonban elsősorban nem „jól” vagy „rosszul” funkcionált, hanem aszerint, hogy irányítói mit tartottak fontosnak vagy mit kezeltek nagyúri nemtörődomséggel. Az államérdek szempontjából a megye jól működött, a megyei úri érdekek érvényesítésénél kitűnően, az alsóbb néprétegek ügyei intézésénél kimondottan rosszul. Ha osztályharcos megmozdulásra, paraszti elégedetlenségre került sor, a vármegye gépczete is mindig gyorsan és hatékonyan lépett fel a társadalmi rend védelmében.

Budapest az ország közigazgatásában is különleges helyet foglalt el. A főváros önállósága mindig nagyobb volt, mint a vidéké. A főpolgármestert – a főispántól eltérően – a király által kijelölt három személy közül választották; az önállóság anyagi alapját képező városi adók kivetésében is megkülönböztetett helyet élvezett. A város fejlesztését irányító Fővárosi Közmunkák Tanácsa elég erősen a kormánytól függő szerv volt, amelynek élén hosszú ideig a Szabadelvű Párt egyik oszlopa, Podmaniczky Frigyes báró állott, de ennek ellenére is messzemenően érvényesítette a város érdekeit, s előmozdította az együttműködést a kormány és a főváros között. A közigazgatási bizottságban pedig kétségtelen túlsúllyal rendelkezett a városi elem. Ráadásul az eddig csupán a belügyminiszternek alárendelt fővárosi rendőrség főkapitánya is függésbe került a közigazgatási bizottságtól: a városatyák elvben – és csakis elvben – beleszólhattak a rendőrség működésébe. S ez megmaradt az 1881:XXI. törvénycikk, a fővárosi rendőrség államosítása után is. Tisza alatt tehát e rohamosan fejlődő, immár küllemében is teljesen polgári nagyváros önállósága nem csorbult, inkább szélesedett, miközben a megyék, a községek, a kisebb vidéki városok önállósága a 80-as évek végére szinte semmivé olvadt.

A közigazgatás polgárosítását, az ország igazgatási egységének megteremtését, a kormányhatalom kiterjesztését szolgálta a megyék területi szabályozása. Hosszas halogatás után, 1876-ban került sor a százszok régi rendi privilégiumaiból fennmaradt ún. Királyföld különállását felszámoló, a terület megyésítését elrendelő törvény megalkotására, majd az

erdélyi megyék területének rendezésére. A szászok rendi eredetű politikai érdekképviselői szervezete, a Szász Nemzeti Egyetem (Nationsuniversität) tisztán közművelődési egyesületté alakult át. Vagyonát a kormány meghagyta, de a polgári alapelveknek megfelelően előírta, hogy abból kulturális célokra „a tulajdonos összes lakosság javára vallás és nyelvkülönbség nélkül”,²⁹ tehát a nagyszámú románság művelődési céljaira is, támogatást kell nyújtani. Vármegyéket szerveztek a székely székekből is, s ugyancsak a megyékkel olvasztották össze az alföldi szabad kerületeket (Jász-kun- és Hajdú-kerület). A kormány fokozatosan felszámolta a volt határőrvidék különállásának maradványait is. E vidékek népe eddig olcsóbban jutott sóhoz, olcsóbban termelhetett dohányt s a múlt örökségeként néhány kisebb kiváltságot élvezett. A törvényhozás először ezeket a kiváltságokat csökkentette, ha megszüntetni nem is tudta. Végül 1885-ben jogilag is eltörölték a házközösségi rendszert, ezzel megteremtették a tőkés viszonyok kifejlődésének feltételeit ezeken a területeken.

A Tisza-féle megyereformok során – Budapest és Fiume kivételével – 71-ről 24-re csökkent a törvényhatósági jogú városok száma, míg a megyék számát 63-ban állapították meg. Továbbra is megmaradt azonban főként az ország peremvidékén egy sor kis megye, amelyek fenntartási költségei mind az adózókat, mind pedig az államkincstárt látszólag fölöslegesen terhelték. Megtartásuknak politikai okai voltak. Tisza – az uralkodó határozott kívánsága ellenére – nem akarta őket összevonni, mert veszélyesnek tartotta nagy kiterjedésű nem magyar lakosságú megyék kialakítását. Arra sem került sor, hogy a központi kormány, valamint a megyék és városok között álló, nagyobb területeket átfogó középszintű hatóságokat, tartományokat alakítsanak ki. Ilyennek mind a hagyományok, mind pedig a magyar nemzetállam kiépítésére irányuló törekvések ellentmondtak.

Az adóigazgatás is megváltozott. Tisza létrehozta a királyi adófelügyelőségeket, vezetőiket pedig a közigazgatási bizottságok tagjaivá tette, s ezzel biztosította számukra a megye egész apparátusának felhasználását. Egy csapásra megszűnt az előző kormányok idején a kincstár részéről ismételtgetett panasz, hogy a megye nem ad elég támogatást az adóbehajtáshoz. Az adófelügyelő most már utasításokat adhatott a főszolgabíró-

²⁹ 1876:XII. tc. 6. §. Uo. 344.

nak, a városok tanácsának, illetve a polgármestereknek. Az adórendszer persze az egész korszakon át bonyolult maradt, a kincstár, a birtokos osztály és a tőke érdekeinek egyeztetése nem is tette lehetővé az adókivetés számottevő leegyszerűsítését. 1876-tól az egyszerű adókat: földadót, házadót, jövedelmi pótagót, a kereseti adó egy részét a községi adóhivatalok vagy a jegyzők vetették ki, inkább a birtokosok érdekeit tartva szem előtt. A bonyolultabb adófajtákat, a tisztán tőkés adókat, a tőkekamatadót, a vállalatok adóját viszont az érintettek képviselőit is szóhoz jutató, tehát a többféle érdek figyelembevételével dolgozó adókivető bizottság állapította meg. 1883-ban továbbfejlesztették az adórendszert. A fontosabb adókat most már hosszabb időre, három évre vetették ki, hogy ezzel is biztosítsák a kincstári bevételek egyenletesebb beérkezését. A pénzügyi közigazgatási bíróság megteremtése lehetőséget nyújtott arra, hogy a helyi szervek túlkapásai ellen az érdekeltek védelmet keressenek. Az állam adóbevételeinek növelése érdekében korlátozták a megyei pótagót, azt a bevételt, amiből a vármegyének kellett a saját szervezetét fenntartania. Újabb csorbát szenvedett a megye érdeke. Míg eddig az általuk kivetett pótagó az egyenesadó 5 – 20%-át tette ki, 1883-tól összegét 5%-ban maximumálták.

A 80-as évek végén folytatódott a pénzügyi közigazgatás modernizálása. Az illetékszabási hivatalokat Wekerle beolvasztotta az adóhivatalokba, ezeket pedig a kataszteri nyilvántartással és az adófelügyelőségekkel együtt a pénzügyigazgatóság alá rendelte, amely így minden adó- és illetékügy közös fóruma lett. Megszüntette az egyenesadók, a fogyasztási adók és az illetékek külön helyeken történő kivetését, kezelését és nyilvántartását. Az állam számára áttekinthetőbb, jobban ellenőrzött, tehát hatékonyabb adóadminisztrációt teremtett, az adózók számára az adóigazgatás egyszerűsítése jelentett előnyt.

Bár mindezzel modernizálódott a magyarországi adórendszer, növekedtek a tőkés ipar, kereskedelem és hitelszervezet jövedelméből származó adóbevételek, az egész magyarországi adórendszer jellege nem változott meg. Mindvégig a nem progresszív, viszonylag alacsony földadó jellemezte, s olyan struktúra, amelyik az államháztartás és a helyi igazgatás terheit nagymértékben a különböző pótagókból és közvetett adókból fedezte és ezzel a társadalom szegény rétegeit sújtotta a legerősebben.

A CSENDŐRSÉG ÉS A RENDŐRI SZERVEZET KIÉPÍTÉSE

A közbiztonság védelmét a kiegyezést követő másfél évtizedben a főváros, Erdély és Horvátország kivételével a megyei pandúrok látták el. A csendbiztosoktól vezetett pandúrszervezetet a decentralizáltság mellett a rossz hatások jellemezte, s korszerűsítése általános érdek volt. A közlekedés fejlődésével, a polgáriasodással a bűnözés is átalakult. A polgárosodó ország kormánya nem nélkülözhetette a saját rendelkezése alatt álló, egységes, az egész országra kiterjedő karhatalmi szervezetet. 1881-ben az Erdélyben és Horvátországban fennmaradt abszolutizmus kori zsandárszervezet mintájára felállították a csendőrséget (1881:III. tc.), az előbbi altisztjeit az egész országban szétszórták kiképzőnek. A megye ezzel elveszítette jogkörét a közbiztonság fenntartásában: saját karhatalmát, a pandúrszervezetet megszüntették. Tekintélyén újabb rést ütött az állam. A teljes létszámában 8 ezer főre rúgó csendőrség személyi, előléptetési és fegyelmi ügyekben a honvédelmi, szolgálati viszony tekintetében a belügyminisztérium alá tartozott. A szigorú szerzetesi fegyelemnek alávetett, állandó készenlétre nevelt, katonaviselt kakastollas-kalapos csendőrlegénységből eltűntek az egyéni vonások, hovatovább az élet örömei iránt is érzéketlen janicsárokká nevelődtek. A szervezeti szabályzat tág teret engedett a fegyverhasználatnak, a hatósági önkénynek. A parasztok, különösen a földmunkások ellen irányult az az előírás, hogy a csendőrség a munkások „fenyegető jelleget” öltő gyülekezeteire felügyeljen. A közrend mellett ők ellenőriztek a vadászati és halászati jegyeket, a marhaleveleket, részt vettek a dohánycsempészet elleni akciókban. A csendőrség hatáskörét 1882-ben a városokra is kiterjesztették, amennyiben a városok szerződéses alapon a maguk területére is biztosíthatták a csendőri felügyeletet. Ezenkívül minden olyan esetben, ha „a csend, rend és közbiztonság az illető városi rendőrség által fenn nem tartható, a városi hatóság főnöke vagy törvényes helyettese a csendőrség segédkezését igénybevenni jogosult”.³⁰ (A csendőrség „segédkezését” természetesen pénzben kellett a városnak megfizetni.) A csendőrség a közbiztonság és az osztályuralom szilárd, megbízható őre maradt egészen a felszabadulásig.

³⁰ 1883:X. tc. Magyar Törvénytár. 1882–1883. évi törvények. 19.

A csendőrség felállításával egyidőben került sor a fővárosi rendőrség átszervezésére (1881:XXI. tc.). A csendőrségtől eltérő, kevésbé katonai jellegére utal e törvény azon kitétele is, hogy „működésében a fővárosi rendőrség szolgálatra kész pártatlan eréllyel és emberszerető kímélettel köteles eljárni”.³¹ S ha az emberszeretetből már csak az intézmény alapvetően elnyomó funkciója miatt nem is lett semmi, jellemző, hogy legalább a humánus eljárás iránti igényt rögzítették. A budapesti rendőrség nagyfokú korrupszájának, rendőrök és bűnözők összejárásának csak 1885 után szakadt vége, amikor a rendőrség élére Török János személyében új főkapitány került. A rendőrségnek a közbiztonság védelme mellett mindenekelőtt a munkásság szemmeltartását kellett ellátnia. Hatáskörét néhány év múlva az iparosodó Újpest és Rákospalota területére is kiterjesztették. A budapesti főkapitány emellett országos biztonsági feladatokat is ellátott: szükség esetén vidéken is fővárosi detektívek végezték a nyomozást.

AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS FEJLŐDÉSE

Amíg a közigazgatásban az egyes szervek hatáskörét, feladatát nem határozták meg szabatosan – közigazgatási eljárási törvényt a kormány nem készített –, hanem a diszkrecionális jog alapján működtek, a polgári jogbiztonságot, az új időknek megfelelő igazságszolgáltatást modern büntetőtörvény szabályozta. A német, osztrák, francia, belga és olasz büntetőjogtudomány 70-es évekbeli eredményeit hasznosító, európai viszonylatban is színvonalas alkotásnak tartott Csemegi-kódex (1878: V. tc.) a klasszikus büntetőjog alapelveit érvényesítette. Részletezte a büntetendő cselekményeket, tételesen meghatározta a kiszabható büntetések mértékét és válfajait (halál-, fegyház-, államfogház-, börtön-, fogház- és pénzbüntetés), bevezette a büntetett arányos büntetést és rögzítette a polgári jogbiztosítékokat. A társadalmi rendszer védelmét a törvény több pontja szolgálta. A dualizmus további évtizedeiben sokat alkalmazott 172. § azt a személyt „aki valamely osztályt, nemzetiséget vagy hitfelekezetet gyűlöletre a másik ellen, úgyszintén azt is, aki a tulajdon vagy

³¹ 1881:XXI. tc. 3. §. Magyar Törvénytár. 1881. évi törvényczikkek. 101.

a házasság intézménye ellen izgat”,³² 2 évig terjedhető államfogházzal és 1000 forintig terjedhető pénzbüntetéssel sújtotta. E paragrafus alapján büntették a szocialistákat „osztály elleni izgatás”, a nemzetiségi újságírókat pedig „nemzetiség elleni” (ti. a „magyar nemzetiség” elleni) izgatás címén. A törvény – a gazdasági liberalizmus szellemében – elvben megengedte a sztrájkot, de a 177. § „magánosok elleni erőszaknak” minősítette, ha a munkások a „gyárak, műhelyek . . . előtt . . . összecsoportosulnak avégett, hogy a munka megkezdését vagy folytatását megakadályozzák”,³³ vagy pedig a többi munkást a munka beszüntetésére bírják. A sztrájkjogot tehát indirekt módon, a sztrájktörök jogi védelme útján korlátozták.

Az új büntetőtörvény a gyors polgári fejlődés időszakában született. Erényei a rendszeresség és a tényálladáki ismérvek szabatossága voltak, a gyorsan változó világ azonban hamarosan megmutatta hiányosságait is. A betyárvilágot felszámolták, a 80-as évek végére megszűnt a rablás, gyűjtogatás, rablógyilkosság miatt néha több megyére kiterjesztett rög-tönítelő bíraskodás szüksége, a súlyos bűntények száma jelentősen csökkent. A kriminalitás átalakult. Elharapóztak a gazdasági visszaélések, a városiasodással együtt nőtt a hivatásos tolvajok száma, gyakoribb lett a szexuális bűncselekmény. Ezekre a kódex – a kortársak jogérzéke szerint – nem tartalmazott kielégítő büntetést, míg a magyarosnak számító vétségeket: a korcsmai verekedést, késelést túlságosan szigorúan ítélte meg. Ezért már 1888-ban hozzáláttak a büntetőtörvénykönyv módosításának munkájához. Pedig még a régít sem sikerült teljesen átültetni a gyakorlatba, ezt részben a jogászok konzervativizmusa, részben a törvényalkotó Csemegi Károly személye iránti ellenszenv gátolta. Még túlsúlyban volt az a felfogás, amelyik a jogforrás ideáljának az egyedi döntést tekintette, és ellenezte a tételes jogszabályozást.

A bírósági szervezet Tisza Kálmán miniszterelnöksége idejében nem változott lényegesen. Átalakultak azonban a külsőségek. Új törvényszékek létesültek, hátul börtönszárnyakkal, elől nagy tárgyalási termekkel, mert a polgári jogrend megkívánta, hogy a tárgyalások nyilvánosak legyenek, a polgár ne csak higgye, hanem lássa is, amint a király nevében, de

³² 1878:V. tc. 172. §. Magyar Törvénytár. 1877–1878. évi törvényczikkek. 128.

³³ 1878:V. tc. 177. §. Uo. 129.

az ő érdekében meghozzák az ítéletet. A nagyobb bűnügyek messzi földről vonzották a kíváncsiakat, ilyenkor a kisebb törvényszékeknek valamilyen nagyobb terem kellett kibérelniök, hogy a felduzzadt számú hallgatóság is elférhessen.

ÁLLAMI GAZDASÁGFEJLESZTÉS ÉS GAZDASÁGI TÖRVÉNYHOZÁS

A Tisza-kormány Magyarország gazdasági fejlesztésének előmozdítására a liberális állam rendelkezésére álló eszközök egész sorát mozgósította. Nem dolgozott ki átfogó fejlesztési terveket, nem épített ki semmi-féle gazdaságirányítási rendszert, mint ahogy a liberalizmus általában tartózkodik a gazdasági élet közvetlenebb emeltyűinek megragadásától, helyette inkább a fejlődés útjában álló akadályok elhárításáról és a kedvező feltételek megteremtéséről gondoskodik. Tisza és miniszterei egyenként is jól ismerték a gazdasági élet részkérdéseit. Még Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter mögött is hosszú évek tőkés vállalkozói gyakorlata húzódott meg, mint ahogy mindegyik parlamenti párt, köztük a nemzetiségi pártok soraiban is ott találjuk a modern vállalkozó különböző típusait. Olyan átmeneti korszak ez, amikor a gazdaság már modern tőkés alapokra csúszott át, de még nem olyan túldifferenciáltak az egyes ágazatok, hogy az egész működését egy ember ne tudná nagyjából áttekinteni. A kor miniszterei szinte egyforma szakértelemmel foglalkozhattak a vasútépítés és az állattenyésztés, a gabonavám és a kisközmű, a vasgyártás és a szállítási tarifa bármely kérdésével.

Korszakunkban a kormányzat az ország általános gazdasági fejlesztését tekintette fő célnak, noha érezhető, hogy valójában az Európa-szerte végbemenő átalakulás analógiájára itthon is az ipartól és közlekedéstől várták a legnagyobb eredményeket. A gazdasági törvényhozás a liberalizmus alapelveit, a szabadverseny feltételeit biztosította mind a tőkés vállalkozók, mind a kistermelők és kétkézi dolgozók számára. Az állam közvetlen vállalkozói tevékenységének bővítését korlátozta az államháztartás állandó pénzzavara, de korlátozta a liberális szemlélet is. A parlament pénzügyi bizottsága 1883-ban ezt úgy fogalmazta meg, hogy a magánipart kell fejleszteni és nem annak versenyt támasztani; az állami szükség-

geknek takarékos és állandó beszerzését és nem kevés jövedelmezőséggű spekulációt kell e téren az államnak csinálnia.

A 80-as évek elejéig a magyar kormányok közvetlen intézkedéseikkel elsősorban a mezőgazdaság fejlesztését, termékeinek értékesítését támogatták. A mezőgazdaság volt az a fő gazdasági ágazat, amelyen közvetlenül vagy közvetve az ország egész gazdasága és az állam adóbevételeinek döntő része nyugodott. A törvények egy része a mezőgazdaság hitelviszonyait kívánta javítani. Az 1876-ban hozott uzsoratorvény 8%-ban maximálta a jelzáloggal biztosítható kamatot, s ezzel próbálta megvédeni a földbirtokosokat a túlzott eladósodástól, pontosabban a túl magas kamatterhektől. Csakhogy ez a szabadversenyt megzavaró intézkedés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Vidéki hitelintézetek tiltakoztak, a szabadverseny megsértésével vádolták a kormányt, üzleti sikerüket látták veszélyeztetve. Ugyanaz a helyzet állt elő, mint a kiegyezés előtti években, mielőtt még a rossz tapasztalatok alapján a kormány Németországban, Ausztriában, majd Magyarországon is rákényszerült az uzsorától tiltó rendelkezések eltörlésére. A szabad kamat formális megszűnésével valamelyest romlott a hitelellátás, a pénz átáramlott más területekre, illetve egyszerű váltókölcson (és uzsorakölcson) formájában továbbra is megmaradt a szabad kamat piaci érvényesülése. A hitelek után valójában ezután is mintegy 10% kamatot kellett fizetni. Az 1883-ban hozott második uzsoratorvény, „az abszolút kamatszabadság és a kamatmaximum két véglete közötti törvényes középutat”³⁴ ugyancsak 8%-ban vélte feltalálni. A falusi korcsmárosok gazdagodási lehetőségét kívánta korlátok közé szorítani azzal az intézkedéssel, hogy csupán 8 forintnyi korcsmai hitel behajtásához nyújtott nekik törvényes segítséget.

Hosszú évek előkészületei után, a 70-es évek végén kapott a kormánytól 500 ezer forint kamatmentes állami betét formájában jelentős támogatást a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, amely azonban nevéől eltérően inkább a kisebb középbirtokos és nem a paraszti rétegek számára nyújtott korlátozott összegű hiteleket.

Széles köröket érintett a földbirtokosok által régen sürgetett regálemegváltás. Ez a feudalizmusból még megmaradt kiváltság a volt földesurak, illetve egyes községeknek a kezébe adta a korcsmatartás jogát. A korcs-

³⁴ *Nemzet*, 1883. január 1.

mát persze eddig sem maga a birtokos vezette, hanem évente kötött szerződések alapján átengedte a regálebérlőnek, a korcsmárosnak. Az italmérés hasznán ketten osztozkodtak: a birtokos és a bérlő. S ha az 1883-as uzsoratörvény a korcsmáros bevételeit mérsékelte, az visszahatott a birtokosra is, mert a továbbiakban ő is csak alacsonyabb bérleti díjat szedhetett a bérlőtől. A vállalkozó és a tulajdonos érdekei itt eléggé összefonódtak. A rendezést a kiváltságot eltörlő 1888:XXXVI. törvénycikk hozta meg, amelyik a nemesi jogon, privilégiumon alapuló italmérésért az 1882–86 közötti összjövedelem után állapította meg a kártérítés összegét. Az intézkedés birtokosvédő mellékszínezetét mutatja, hogy – a törvényhozásban szokatlan módon – megengedi az adócsalás utólagos szentesítését. „Ha a jogosult . . . igazolja – mondja a 10. § –, hogy tényleg nagyobb jövedelmet élvezett, mint amennyi után az adó fizettetett, a kártalanítás összege a tényleges tiszta jövedelemnek megfelelően . . . állapítható meg.”³⁵ A kamatozó kötvényekkel kifizetett birtokosok ezzel nagyobb pénzösszeghez, amolyan gyorssegélyhez jutottak, országosan közel 100 millió forinthez. Régóta vártak erre. Mint Jókai lapja, *A Hon* korábban írta: ez a tőke, „ha célszerű módon mozgósíttatnék, rövid időre legalább segíthetne a birtokososztályon”.³⁶ A törvénnyel a korcsmatartásban is érvényre jutottak a szabadverseny követelményei, az állam pedig biztos, egyenletesen befolyó italmérési adóbevételekhez jutott.

A mezőgazdaság érdekeit szolgálta a korszerű erdő-, vízjogi és halászati törvény. A komplex erdő–talajvízgazdálkodás elvén felépített erdőtörvény (1879:XXXI. tc.) országos erdőkerületek, erdőfelügyelőségek felállításáról, a szakszerű erdőgazdálkodás kiterjesztéséről, továbbá az erdőhasználati jogok egységesítéséről gondoskodott. 1879-ben szervezte meg Kvassay Jenő az országos kultúrmérnöki hivatalt. Ennek irányítása mellett készültek a talajjavítási és lecsapolási tervek. A Felső-Duna, a Rába, a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása az árterületek csökkenését eredményezte. A vízjogi törvény és a halászati törvény a modern vízgazdálkodás alapelveit, illetve a tilalmi időszakok és a kifogható méretek bevezetésével a halállomány védelmét rögzítette. További törvények kedvező kölcsönö-

³⁵ 1888:XXXVI. tc. 10. §. Magyar Törvénytár. 1887–1888. évi törvények. Bp. 1897. 306–307.

³⁶ *A Hon*, 1877. január 2.

ket biztosítottak a talajjavító munkálatok vállalkozóinak. A 80-as években került sor az állategészségügyi és állatorvosi szolgálat, a marhajárványok elleni védekezés szakszerű megszervezésére, az állatbehozatal hatékonyabb egészségügyi ellenőrzésére is, ami döntően kihatott mind az állat-export, mind a hazai állomány javulására.

A kormány gazdaságpolitikájának fő területe a külkereskedelem és a vámügy, valamint a közlekedéshálózat kiépítése volt.

A magyar kormány általában hosszan elnyúló tárgyalások és levelezések útján egyezkedett az osztrák partnerrel a külfölddel szemben követendő gazdaságpolitikáról. Nem könnyű tárgyalások voltak ezek, hiszen az erősebben iparosodott Ausztria és az elsősorban mezőgazdasági Magyarország közös vámpolitikáját, közös külkereskedelmét nem volt könnyű kialakítani. 1882-ig még rendszeres külkereskedelmi statisztika sem készült; nem tudtak pontos képet alkotni a magyar kivitelről, s az irányelvek kidolgozásánál sokszor csak becsléssel lehetett eljárni. Mindenesetre Magyarország Nyugat felé a szabad mezőgazdasági kivitelben volt érdekelt, s szívesen látta volna az olcsóbb és jobb német és angol ipari terméket, míg az osztrák kormány igyekezett korlátozni az ipari behozatalt. Kelet felé sem estek teljesen egybe a két kormány céljai. A magyar kormány a román és szerb marha- és gabonabehozatalt igyekezett mérsékelni, Ausztria viszont – ipari kivitelének fenntartása érdekében – nem pártolta ezt a politikát. Kölcsönös engedmények után sikerült azonban közös álláspontokat kialakítani, s a harmadik államokkal folytatott tárgyalások során a Monarchia képviselői egységesen tudtak fellépni, legfeljebb a nehezebb kérdésekben a nemzetközileg is szokásosnál lassabban születtek a megállapodások, mert a küldöttek két főváros helyett háromból kapták az utasításokat. A korszak legnehezebb külkereskedelmi tárgyalásait az erélyes védvámok rendszerére áttérő bismarcki Németországgal folytatta a Monarchia két kormánya. Politika és gazdaság itt kerestezte egymást. Németország iparát Anglia ellen, mezőgazdaságát előbb Oroszország majd Amerika ellen védte, s ezzel a szövetségessé előlépő Osztrák–Magyar Monarchiát is sújtotta. A politikai érdekazonosság és a gazdasági érdekösszeütközés ellentmondását egyelőre csak úgy sikerült feloldani, hogy hosszú tárgyalások után a korábbi állapotot, tehát a védvám előtti egyezményt évenkénti ideiglenes megállapodással tartósították. Andrássy többször kérte a kormány, hogy a politikai kapcsolatokra

hivatkozva próbáljon kedvezőbb kiviteli feltételeket teremteni Németországban. A diplomáciai köröktől nem volt teljesen idegen az a gondolat, hogy a két birodalom politikai szövetségét gazdasági szövetséggé is átalakítsák. A sokfelé futó gazdasági érdek és a maradék politikai nézeteltérések azonban nem tették lehetővé, hogy a két közép-európai nagyhatalom összekapcsolja gazdaságát.

A külföldre menő árukat ugyan zömében a vasút szállította, a nyugati forgalomban azonban növekvő szerepet szánt a kormány Fiume kikötőjének. A német vasutak prohibitív tarifája miatt is erre keresték a kerülőutat. A kormány tetemes összegeket áldozott a kikötő kiépítésére és a hajóforgalom fellendítésére. Kimélyítették a kikötő öblét, raktárakat és rakodóberendezéseket létesítettek, s már 1883-ban megkezdtek az olajkikötő megépítését. Az ellenzék sokat támadta a kormányt az osztrák Lloyd hajózási vállalatnak nyújtott évi szubvencióért. Kevesebb kritikát váltott ki a London–Fiume járat évi támogatása, különösen amikor azt 1883-tól az Adria nevű magyar hajózási társaság kapta meg. A „magyar tengerpart” fejlesztésében azonban nem csak gazdasági szempontok érvelnyesültek. A reformkor hagyományaként tovább élt a tengeri kereskedelem országot gazdagító hite, de a velejáró „tengeri hatalom” kétes értékű illúziója is.

A forgalom fő eszköze az ország külső képét is leginkább megváltoztató vasút volt. A 70-es évektől, a vonalak számának gyors növekedésével a vasúttársaságok gazdasági és politikai hatalommá növekedtek. Az állam azonban nem akarta teljesen a magántársaságokra bízni a vasutak építését és fenntartását. A kormány egyre több vasútvonalat vásárolt meg, s maga is épített új vonalakat. Fokozatosan kialakult a magyar államvasutak hálózata. 1882-ben sikerült olyan egyezményre kényszeríteni a legnagyobb magáncéget, az Osztrák Államvasúttársaságot, amely lehetővé tette, hogy a kormány maga szabályozhassa a fő irányokba menő áruszállítás díjtételeit, s a maga kezelésében valósíthassa meg a Duna jobb parti vasúti kijárást (Budapest–Komárom–Bruck–Bécs) Nyugat felé.

Vasút és politika bonyolult összefonódásáról tanúskodnak a Boszniában épülő vonalak, valamint a Szerbiába és Romániába vezető vasutak körül folytatott látványos parlamenti, s az egyáltalán nem látható, de annál fontosabb kulisszák mögötti harcok. A Romániával létesítendő vasúti csatlakozást nemcsak az idő, hanem Bismarck is sürgette, aki még az 1873.

évi nagy kölcsönt is ennek feltételéhez köttette a hitelező pénzcsoport útján. Így kívánt a romániai német vasúti vállalkozóknak kijutást biztosítani az európai vonalhálózatra, s egyben politikai értékű gazdasági támogatást adni a romániai Hohenzollern-dinasztiának. A magyar kormány bele is egyezett az orsovai csatlakozás kiépítésébe, de mert az orsovai vonal az Osztrák Államvasúttársaság kezén volt, a német kívánsághoz hozzáfűzte a maga igényét is a Brassó–Predeál–Bukarest vonal egyidejű megteremtésére. Ettől viszont a nagy kiadások miatt a román kormány vonakodott, s csak kényszerből ment bele a két csatlakozás egyidejű átadásának tervébe. 1879-ben már ott állt egymással szemben Orsovánál a magyar és román vaspálya, de köztük szekerek jártak, mert várni kellett a predeáli román vonal befejezésére, mígnem a Tisza-kormány elunta a várakozást és hozzájárult a lépcsőzetes megnyitáshoz. A Boszniába vezető vonalak kiépítésénél is féltékenyen őrködött a kormány azon, nehogy a közös költségvetésből a Balkán és Ausztria között a magyar fővonalak megkerülésével épüljenek vasutak. Még azt is ellenezte, hogy a Budapest–Belgrád vonalnak akár csak a szerbiai szakaszát osztrák társaság építse. A dualista partnerek gondosan vigyáztak arra, hogy a másik fél ne szerezhesen előnyöket, maguk pedig ne vállaljanak ingyen olyan terhet, ami a másik fél számára akár csak közvetett hasznot jelent. Amikor a német vasutak megkerülése érdekében Ausztria megépítette a Svájcba vezető Arlberg-vasutat, a magyar exportlehetőségek javítására hivatkozva nyújtotta be igényét az ellenszolgáltatásra, mire a magyar kormány további dunai mederszabályozást, a vaskapui szakasz rendezését ígerte cserébe, mert az az osztrák hajózás számára is előnyös volt.

A vasutak akkori mellékvonalait kizárólag magántársaságok építették. Az építkezések gyorsítására buzdította a vállalkozókat a helyiérdekű vasutakról szóló 1880:XXXI. törvényekben biztosított adó- és egyéb kedvezmények egész sora.

Míg a hajózásban, még a dunai hajózásban sem sikerült az osztrák társaságok monopóliumát megtörni, addig a vasúti hálózat túlnyomó része a magyar kormány ellenőrzése alá került, a tarifapolitikát ő határozta meg. Megteremtődött a nagy szállítási reform lehetősége, amit Baross Gábor, Tisza utolsó közlekedésügyi minisztere valósított meg az 1889–1891 közötti újabb államosításokkal és a korszerű áru- és személydíjshoz bevezetésével, hogy azután az egyéni kiválóságra oly nagy súlyt fektető

kortársak az egész Tisza-korszak közlekedéspolitikai aprómunkájával felhalmozott eredményeit egyedül az ő nevéhez kössék.

A tőkés fejlődés általános érdekeit szolgáló intézkedésekkel a kormányok még csak közvetve támogatták az iparosítást. A fejlődő burzsoázia követelésére, amit a társadalom más rétegei is pártoltak, a 80-as években előtérbe került az ipartámogatás. Hosszú hírlapi viták után megszületett az 1881. évi ipartámogató törvény, amely 36 különféle iparág, közöttük a legmodernebb ágak – mint a vegyipar és elektromos ipar – számára 15 éves adómentességet és egy sor kisebb kedvezményt helyezett kilátásba. Érvényességét 1890-ben további iparágakra is kiterjesztették, és adómentességet biztosítottak az iparosítást finanszírozó bankok alapítási nyereségére.

Az állami ipartámogatás azonban lényegesen túlment a törvényben meghatározott kedvezményeken. A nagyburzsoázia és a külföldi tőke iparfejlesztő tevékenységét a kormány ingyen telek juttatása, kamatmentes kölcsönök, kedvezményes fuvardíjak és állami megrendelések útján a törvényes előírásoknál jobban és eredményesebben támogatta. 1882-ben Zichy Jenő gróf még azt követelte a képviselőházban, hogy ne csak a magyar honvédség, hanem a kvótából Magyarországra eső hányad erejéig a közös hadsereg teljes felszerelését kizárólag magyar gyártmányokból fedezzék. 1883-ban már meg is alakult a Budapesti Fegyvergyár Rt., s megkapta a megrendelést az első 180 ezer puskára. A legnagyobb megrendelő általában a gyorsan bővülő MÁV volt, de a középítkezések és a hadsereg számára nagy összegekért vásárolt felszerelések is hozzájárultak az ipar fellendüléséhez (ugyanúgy, ahogy a hadseregnek szállított lovak és élelmiszerek a mezőgazdasághoz). Baross Gábor 1887-ben bizalmas körlevélben szólította fel a közlekedési vállalatokat, hogy elsősorban a hazai cégeknek adjanak megrendelést. Az iparfejlesztő tevékenység egyelőre igen szerény maradt, legharcosabb agrárkörök azonban már ezt is kifejezetten ellenségesen ítélték meg, s Tiszáékat a nagytőke embereinek kijáró ellenszenvvel emlegették.

A MUNKAVISZONYOK SZABÁLYOZÁSA

A modern gazdaság kapitalista fejlesztéséhez nemcsak a közlekedés javítását, a megrendeléseket, a kereskedelmi és vámpolitikai intézkedéseket kellett a polgári államnak megszerveznie, hanem biztosítania kellett a szabad munkaerő kizsákmányolásának a vállalkozók számára optimális feltételeit, s az is feladata volt, hogy az anyagi javak termelőit a – most már tőkés – munkaviszonyok folyamatosságához és új rendjéhez az állam kényszerítő eszközével is hozzászoktassa.

A szabadversenyes kapitalizmus korszakában a törvényhozás nagyjából a munkaadó és a munkavállaló közötti reális erőviszonyokat kodifikálta – természetesen meghatározott osztályérdekek szempontjából. „A cseléd és gazda közötti viszony szabályozásáról, a 'gazdasági munkásokról és napszámosokról' szóló 1876:XII. törvénycikk, közkeletű nevén a „cseléd-törvény”, a tőkés kizsákmányolást összekapcsolta a feudális függési viszony lényeges elemeinek fenntartásával, a cseléd személyes szabadságának korlátozásával. Eddig elsősorban megyei szabályrendeletek határozták meg a gazda jogkörét, most viszont országos törvény szintjére emelkedett a patriarchális elnyomást őrző hagyomány: a cseléd a gazda, illetve családja „háznépének tagjává” válik. Nem csodálható, hogy ezen az alapon a törvény kifejezetten megengedi a dorgálást és a fenytést. S ha meg is találjuk benne az állampolgári és a személyi szabadság legelemibb jogait biztosító – a mindennapi életben amúgy is keveset érő – előírásokat, a törvény példás kifejezője annak, hogy a gyors kapitalista fejlődés magában a termelés szférájában is mennyire magába tudja olvasztani egy korábbi társadalmi formáció szokásait. A cselédtörvényt megtoldották az időszakos munkásokról és napszámosokról intézkedő fejezettel. Az árulkodó indoklás szerint: „a jelen viszonyok között éppen nem lehet kilátásunk arra, hogy a rendőri törvény oly rövid idő alatt megalkottassék, hogy a legközelebbi nyári vagy mezei munkára is életbeléptethető legyen.”³⁷ A mezei munkásokról szóló rész kimondja, hogy még jogos követelés esetén is kötelesek munkában maradni és 3 napig várni a hatóság döntését. A szerződösszegő mezei munkást a klasszikus polgári jogszokás-

³⁷ Az 1875. évi augusztus hó 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. V. Bp. 1876. 262.

sal ellentétben nem bíróság marasztalja el vagy kötelezi kártérítésre, hanem a hatóság egyszerűen visszaviszi dolgozni a gazda földjére. A nagybirtokrendszer jellegzetes törvénye ez. Gátlátalanul elveti a liberalizmus alapelveit, ha azok számára nem használhatók, mint ahogy nem kísérelte meg komolyan a kártérítés elvével sem, ha a munkából nem remélhet reális jóvátételt kiszorítani. A mezőgazdasági nagyüzem érdekeit öntudatosan vállaló képviselők a vitában világosan megmondották, hogy 20 forint kárpótlással nem tudnának semmit sem kezdeni, ha egyszer a birtokos földje a munkások menekülése miatt vetetlen maradna.

A mezőgazdasági napszámos munkaideje a törvény szerint napkeltétől napnyugtáig tartott, összesen 2 óra pihenő mellett. A vitás ügyeket a törvény a megyékben a szolgabíró, városokban pedig a rendőrkapitány hatáskörébe utalta. Irányi mondotta a törvényről: „Látszik, hogy urak és gazdák készítették.”³⁸

Az 1884. évi ipartörvény már a gazdasági liberalizmussal szemben kialakult ellenáramlatok hatása alatt született. Az elsősorban a kisiparra szabott törvény a versenyben őrlődő kisebb mesterek kívánságainak tett eleget: valamelyes képesítéshez kötötte az iparűzést és bevezette a kényszerátársulást. A gyárakra vonatkozó rendelkezései a munkások legalacsonyabb életkorát 10 illetve 12 évben, ezek munkaidejét 8 órában, a rendes munkanap felső határát 16 órában állapították meg. Ez utóbbi a gyáriparban a törvény megjelenésekor gyakorlatilag már túlhaladott volt. Előírta az elemi védőberendezések felszerelését is, ezek ellenőrzésével az iparhatóságot bízta meg. Ez azonban keveset segített. A baleseti veszély nagy volt, a munkavédelem az egész korszakban – mint szerte a világban – rendkívül kezdetleges maradt.

A törvény mind a sztrájkokkal, mind a tőkések (főleg az iparosmesterek) bérleszorító megállapodásaival szemben állást foglalt. Békéltető bizottságokat kellett felállítani, amelyek a vitás kérdésekben a munkások és munkaadók között alku útján teremtetek új megállapodást. A sztrájk-törők elleni fellépést a törvény magas pénzbírsággal és 30 napi elzárással büntette. Az iparügyek elsőfokú hatósága a városokban a rendőrkapitány lett.

³⁸ Uo. 278.

A hétköznapi valósága kedvezőtlenebb képet nyújt a munkás helyzetéről, mint ahogyan a törvények előírásaiból gondolnánk. A jogok inkább a szűkebb, tanultabb vagy gyakoroltabb munkásrétegre vonatkoztak. A közönséges napszámosmunkát kivették az ipartörvény hatálya alól, ami rengeteg visszaélés forrása lett. Az ipari napszámos éppúgy, mint a favágó vagy búzarakodó nem élvezett védelmet, béréből levonhattak, munkaidejét növelhették. A munkaadóval szemben semmiféle igényt nem támaszthatott, s még azt is megtehették, hogy a munkásjegyzékről is kifelejtsek. Sok embert érintett ez a gyakorlat, hiszen például az élelmiszeriparban az alkalmazottak kétharmada napszámos volt. Az elemi rend bevezetésére irányuló törekvés is a visszájára fordulhatott. A nagymalmok és szeszgyárak munkásai közül sokan a munkahelyen aludtak, mivel munkájuk is mindössze néhány hétig tartó szezonmunka volt. A hatóság a gyárvizsgálatok során érthető egészségügyi és biztonsági megfontolásokból ezt betiltotta. Kára azonban itt is a munkásnak származott, mert szerződés hiányában nem követelhetett munkaadójától lakbérpótlékot.

A vállalkozók számára kedvező üzleti lehetőségeket, a munkaerő jó kihasználását biztosította a kormány. A büntetőtörvény, a cselédtörvény, az ipartörvény munkásokra vonatkozó rendelkezései, a mindennapi gyakorlat azt mutatják, hogy az ipari és mezőgazdasági munkásproblémát a Tisza-kormány elsősorban közrendészeti, rendőri kérdésnek tekintette. A liberalizmus igazi arca itt is érvényesült: az erősnek engedett, a gyengét elnyomta és sorsára hagyta.

5. A MAGYARORSZÁGI TŐKÉS FEJLŐDÉS TÁRSADALMI-POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

A gyors kapitalista gazdasági fejlődés első nagy hulláma, egyben a konjunktúra leglátványosabb szakasza – a „Gründerzeit” – az 1873-as válsággal lefutott. A válság nem akasztotta meg a tőkés növekedést, de elsőpörte mindama vállalkozásokat, amelyek nem bírták a versenyt. A túlélők viszont nagyon megerősödtek, erejük megsokszorozódott. A gyorsan nagy jövedelmeket hozó befektetések kora tovatűnt. Az alapítási időszak látványos lezárulásával a kapitalista fejlődés fölvetette – a kortárs közgaz-

dászok megítélése szerint is – normális, egyenletes tempóját. Ekkor derült ki, hogy a gazdaságban és a társadalomban felbukkanó számos feszültség, ellentmondás, amely a nagy felfutás időszakában csupán időleges, továtűnő rendellenességnek hatott, magyarországi fejlődési tendencia és a társadalmi szerkezet átalakulásának szerves része. A tőkés fejlődés jelenségeire a társadalom különböző rétegei különféleképpen reagáltak.

A NAGYBIRTOK POLGÁROSODÁSA ÉS AZ AGRÁRIUS MOZGALOM

A kapitalista fejlődés fokozatosan növekvő feszültségeket teremtett az ipar és a mezőgazdaság között. Az agrártőke és az ipari-kereskedelmi tőke érdekei hol egybeestek, hol szembekerültek egymással. A gazdaság mindkét fő ágában gyors növekedést figyelhetünk meg, azonban az ipari, kereskedelmi és pénztőke fejlődése gyorsabban ment, mint a mezőgazdaság fejlődése. A polgári fejlődés központjai a városok, az európai metropolisok voltak, ezek diktálták a gazdasági növekedés ütemét és feltételeit. Itt halmozódott fel az a pénz, ami az iparban és a mezőgazdaságban értéktöbbletként megtermelődött, s ami azután hitel formájában újra visszakerült a gazdasági élet vérkeringésébe. Az ipari befektetések gyorsabb megtérülése, a mezőgazdasági nagytermelőt, a nagybirtokost hátrányos helyzetbe hozta a tőkésekkel szemben. Az adóval, de főként hitelekkel terhelt földbirtokos számára hiába növekedett a földjáradék, ha az elmaradt a tőkés profitjának növekedési aránya mögött. A hitelek után fizetendő kamatok növekedése megrövidítette a birtokosok jövedelmét, nehezítette az újabb kölcsönök felvételét, végső fokon csökkentette a földbirtok értékét. Emelte a kiadásait, hogy még a nagybirtok üzemszervezete sem működött kizárólag a tőkés rentabilitás hidegen racionális gazdálkodási szabályai szerint. Gyakori volt a reprezentatív beruházás: nagy költséggel díszmenéseket tartottak fenn, s építettek hozzá például márvánnyal burkolt istállókat, ami a főúri ranghoz kétségtelenül illett, azonban ekkor fölöslegesen terhelte gazdaságukat, a praktikusabb beruházásokra fordítható tételeket csökkentette. A korszerű mezőgazdasági technika egyre több és bonyolultabb – s ennek megfelelően drágább – gép és felszerelés beszerzését tette szükségessé, s ezek megvásárlása jelentősen emelte a nagy birtok kiadásait. A termelés önköltségének növekedése időnként a bevé-

telek csökkenéséhez vezetett. Az új kutatások megerősítik az egykorú mezőgazdák panaszának megalapozottságát: az üzemfejlesztés növekvő költségei révén a mezőgazdasági nagyüzem gazdálkodási eredményeiből fokozott mértékben részesedett az ipari tőke és a mögötte álló banktőke. Az uradalmak az új beruházásaik nyomán keletkezett bevételeknek csupán egy részét tarthatták meg, további részét a megvásárolt termelőeszközök és beruházási javak árában kénytelenek voltak átengedni üzleti partnereiknek. Amíg az európai piacon is kedvező árakon lehetett eladni a mezőgazdasági termékeket, amíg mindent eluralt a gabonatermelés, addig a birtokos osztály e feszültségek ellenére megtalálta számításait. Az amerikai és az orosz gabona versenye 1875-től komoly áresést okozott egész Európában, hatása átgyűrűzött Magyarországra; előtérbe került az üzemek korszerűsítése, s nyomában itthon is felszínre bukkantak a nagybirtok és a nagytőke ellentétei. A nagybirtok egy része mindig kifejezetten jó kapcsolatot tartott az ipari-forgalmi körökkel. Az ilyen arisztokraták egy bank vagy iparvállalat elnökségi teendőinek „ellátásán” túlmenően is részt vettek a gazdasági élet mezőgazdaságon kívüli szektorainak fejlesztésében. A nagybirtokosoknak ez a része természetesen nem került ellentétbe a burzsoáziával. A nagybirtokosok többi része viszont – jóllehet maga is inkább részese, mint károsultja a tőkés konjunktúrának – végig megőrizte a polgársággal szembeni ellenérzéseit, amit a későbbi evek gabonaáresése újólag megerősített.

Az arisztokrácia konzervatív élcsapata felismerte, hogy a nagybirtok politikai hatalma és gazdasági pozíciói egyaránt védelemre szorulnak. A változó világban nem érezte biztosítottnak kiváltságos helyét. A növekvő új gazdasági hatalom: a tőke megváltoztatta az erőviszonyokat a társadalom csúcsán helyet foglaló csoportok között. Az ipari és pénztőke minden előrelépése a nagybirtok állásának gyengülését hozta, egyre szorosabban kötötte őt az ipar és a pénzpiac áttekinthetetlen változásaihoz. Mind előjogai, mind a tendenciájában az ipar felé áramló földjáradék maradéktalan megtartásáért csatasorba kellett álljon. Nem a tőke ellen általában, még kevésbé a tőkés rend ellen, hanem a piac és a pénzviszonyok számára kedvező átalakításáért, a kapitalista fejlődésben az iparral szemben a mezőgazdaság primátusának, saját hatalmi súlyának biztosításáért indított harcot. Szervezkedése során különböző társadalmi rétegeket próbált maga mögé állítani.

Új vonás volt a magyar politikai életben, hogy a mindeddig az osztrák - magyar viszony, az ún. közjogi kérdés alapján csoportosuló pártok mellett a „feudalizmus polgárosodásával” egy modernebb politikai mozgalom fejlődött ki. Olyan, amelyik számára a közjogi vita másodlagos volt, mert fő feladatának egy új gazdaságpolitika megteremtését tekintette, s a társadalomfejlődés aktív, tervszerű irányítását is politikai célnak tartotta. Olyan, amelyik nem a „régí szép idők” védelmében emelte fel szavát bár az ilyen hangok sem hiányoztak -, hanem a liberalizmusnál korszerűbb, haladottabb eszmeáramlat képviselőjének tekintette magát. Úgy látszott, hogy az örökbe kapott közjogi pártkereteket szétfeszíti az elv alapon álló konzervatív irányzat kibontakozása.

Az 1879. évi székesfehérvári gazdakongresszuson került sor az ún. agrárius zászlóbontásra. A Károlyi Sándor, Széchényi Pál, Dessewffy Aurél és Zichy Jenő grófok által szervezett gyűlés a kapitalizmus konzervatív kritikáját összegezte: a tőkés fejlődés rombolja a birtokviszonyokat, a vagyonos rétegek süllyedésnek indulnak, helyettük új rétegek emelkednek fel; hanyatlik a kisipar és túlzott haszonhoz jut a kereskedelem. Az agrárius program az összes földbirtokosok összefogását hirdette meg a mezőgazdaság különleges érdekeinek védelmére. Követelték a mezőgazdaság fokozott állami támogatását; a termelést és értékesítést előmozdító intézkedéseket: talajjavítást, olcsóbb vasúti tarifát, közraktárak létesítését, az állatforgalom korlátozását Románia és Oroszország irányából. Sürgős feladatnak tekintették, hogy a mezőgazdaság hitelkedvezményekhez jusson, s az egész gazdálkodás szerkezetét a gabona mellett más termények és főleg az állattenyésztés részarányának növelésével átalakítsák. Szükségesnek tartották a mezőgazdaság érdekképviselői szerveinek létrehozását, s mindenekelőtt egy önálló földművelésügyi minisztérium felállítását. Egyik legfőbb kívánságuk az agrárkivített előmozdító kereskedelem- és vasútpolitikai intézkedések meghozatala volt, s különösen a mezőgazdaságot védő vámok bevezetését sürgették.

De a nagybirtok már ekkor jól látta, hogy saját érdekeinek védelmét össze lehet kapcsolni a mezőgazdasági kisüzem, a parasztgazdaság érdekeinek korlátozott védelmével. A kisbirtok érdekeinek felkarolásával próbálták meg kevésbé népszerű, konzervatív, nagybirtokvédő programjukat antiliberális „gazdavédő” köpenybe burkolni, saját törekvéseikhez támaszként a birtokos parasztságot megnyerni. A paraszti kisüzem konser-

válása érdeke volt a nagybirtoknak, mert részben ez biztosította számára – a cselédek mellett – az olcsó munkaerőt, részben pedig a kisbirtok megmaradásában látták a társadalmi rend fennmaradásának gazdasági biztosítékát. A birtokos parasztság látszólagos konzervatívizmusában kerestek egyben támaszt a szocialista eszmék gyorsuló városi és várható falusi terjedése ellen. „Ez az Alfája és Omegája minden szociálpolitikai bölcsesletnek – írja tanítómesterük, Rudolf Meyer – azok számára, akik a mai társadalom talaján állnak. Azok számára, akik ezt elhagyják, a tanokat Marx írta meg.”³⁹ Az agrárius kezdeményezések közül a szövetkezeti mozgalom terén elért eredményeik bizonyultak leginkább maradandónak. A kis- és középzemek tömörítését főként francia és német példák nyomán gróf Károlyi Sándor szorgalmazta, aki 1886-ban megalapította a Pest-megyei Hitelszövetkezetet. A szövetkezetek elsősorban a kisbirtok hitel-ellátását voltak hivatva megoldani, de emellett előmozdították az értékesítést, egyes termékek – főleg a tej – feldolgozását, és megpróbálták megtörni a kereskedelmi közvetítőőke kialakult értékesítési monopóliumát. A termelőtől a fogyasztóhoz vezető út megszervezésével igyekeztek a piaci árat és a kereskedelmi hasznót a birtokosok érdekei szerint újr szabályozni. Ezek a szövetkezeti kísérletek korszakunkban éppen csak elkezdődtek, de nagy sikereket később sem sikerült felmutatniuk. A nagybirtok és a parasztság között túlságosan nagy szakadék húzódott. Paraszti oldalról ösztönös gyanakvással fogadták a nagybirtok gazdavidó lépéseit, s gyanakvásukat erősítette a liberális közfelfogás és a publicisztika, amelyik hamar észrevette, hogy valójában a nagybirtok érdekvédelméért folyik a harc.

Az agráriusok német ösztönzések alapján megkísérelték maguk mögé állítani a vidéki városok kispolgárságát, főként a kisiparosokat. A kisiparos ugyanis nehezen tudott az új tőkés viszonyokhoz teljesen hozzáidomulni, nem lett belőle korszerű termelő, megrekedt valahol a céhes műhely és a modern kisüzem közötti, inkább az előbbihez közel álló technika és üzletvitel szintjén. A kapitalista gazdaság dinamizmusa sokuk számára idegen, nehezen érthető jelenség maradt. Éppen ezért a fejlett nyugati osztályos társai által követett kispolgári demokratikus irányzatok

³⁹ RUDOLF MEYER, *Der Emanzipationskampf des vierten Standes*. II. Berlin, 1875. 365. (Új kiadása az 1882. évi 2. kiadás utánnyomásával: Aalen, 1966)

helyett inkább a konzervatív ideológiákra volt fogékony. A kisipar egyes hagyományos ágainak hanyatlása és eltűnése, egyes ágainak a gyáripartól való erős függése, új kisiparos rétegek megjelenése közepette a céhek örökségét folytató ipartestületek a 70-es évek végétől követelték az iparszabadság megszorítását, a kontáriparosok elleni határozott hatósági fellépést. Az agráriusok és a céhes hagyományokon nevelkedett kisipar összefogásának volt az eredménye az iparszabadságot valamennyire korlátozó, az iparűzést bizonyos képesítéshez és társuláshoz kötő 1884. évi ipartörvény. A kisipart fejlődésének megrekedéséért a kontáripar konkurenciájának korlátozásával – tehát a rétegen belüli verseny csökkentésével – kárpótolta a törvényhozás. Az agrárius mozgalomnak azonban még nem sikerült tartós szövetséget kötni a városi kispolgársággal. Ha utóbbiból ki is robbant időnként a kapitalizmussal szembeni elégedetlenség, ha bele-sodródott is újkonzervatív megmozdulásokba, még nem tudott teljesen kiszabadulni a liberalizmus korjellemző sodrából. A mélyen húzódó való-ságos osztályellentétek mellett mindenekelőtt a Függetlenségi Párt de-mokratizmusa emelt válaszfalat a magyar parasztság és a nagybirtok, a magyar városi kispolgárság és a nagybirtok közé. Függetlenségi ideoló-giája és az, hogy a falusi és városi kispolgári rétegnek nagyobb részesedést követelt a politikai életben és a községek irányításában, továbbra is őt avatta érdekeik legfőbb szószólójává.

Az agrárius mozgalom – a kortárs közgazdász Láng Lajos szerint – társadalmi reakció, valódi célja a nagybirtok és a dzsentrí feudális eszkö-zökkel való körülbástyázása. Mint láttuk, inkább arról volt szó, hogy a tőkésedő nagybirtok átalakulásának folyamatát korszerű gazdaságpoliti-kai eszközök igénybevételével is előmozdítsák, vagy – egy másik kortárs ironikus meghatározása szerint – az eladósodás összes előnyét a nagybir-toknak szerezzék meg, összes veszélyét viszont a tőkésekre hárítsák át.

Az agrárius mozgalom eszmerendszere többféle külföldi forrásból kapta az indíttatást, s tevékenysége különböző szakaszain ennek hatását is meg-figyelhetjük. Károlyi Sándor a szociálkonzervatív Le Playtól merít. Apponyi Albert és néhány arisztokrata társa a katolicizmus korszerű for-máit keresve jutott a liberális kapitalizmust erkölcsi és politikai megfon-tolásból bíráló mainzi püspökhöz, a szociálreformer W. E. Kettelerhez, s az ő eszméiből kinövő német és osztrák keresztényszociális mozgalom-hoz. Nagyobb hatást fejtett ki a magyar agráriusokra a mozgalmukba

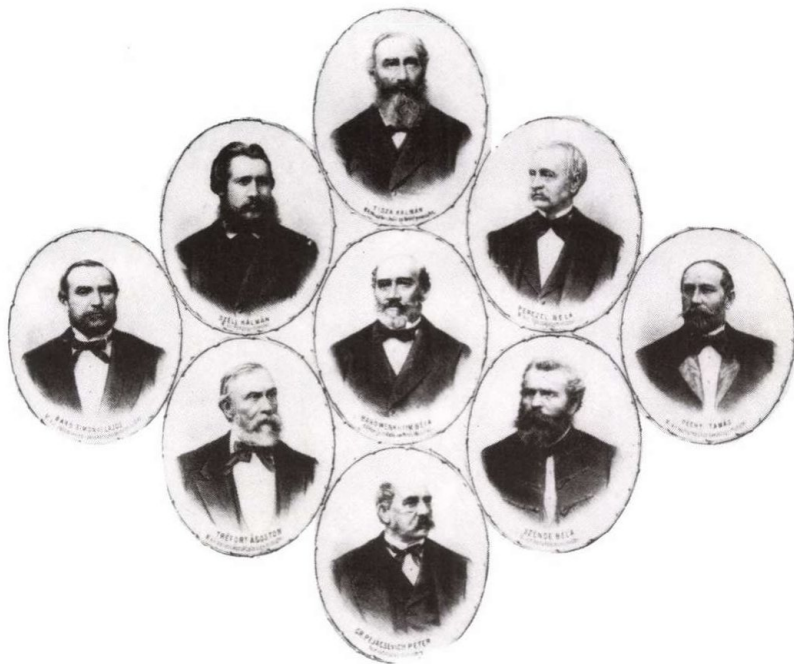
személyesen is beleszóló Rudolf Herman Meyer, az ún. német katedraszocialisták egyik vezető ideológusa. Főként tőle vették át a nagybirtok és a kispolgárság érdekszövetségének, a hitelszabadság korlátozásának tanait. 1881-ben három magyar arisztokrata utazott vele közös tanulmányútra Amerikába, hogy aztán az ott szerzett ötletek alapján komoly visszhangot kiváltó könyvekben (Andrássy Géza: *Az otthont mentesítő törvények*. Bp. 1883; és Széchenyi Imre: *Amerikai levelek*. Bp. 1883) idehaza a „paraszi hitbizomány” bevezetését, a birtokegységek elaprózásának megtiltását, az ún. otthont mentesítő (Homestead) törvényt, az el nem árverezhető birtokminimum rendszerének meghonosítását programmá kiáltásák. Javaslatuk a tőkés szabadversenyt egy fontos területen, a birtokforgalomban akarták korlátozni. Ezeket az antiliberális követeléseket Tiszák természetesen elutasították.

A kormány liberális gazdaságpolitikájával szemben fokozódó agrárius nyomás szembetűnőbben mutatkozott meg az 1885. évi budapesti nemzetközi gazdakongresszuson. A kongresszus javaslatában az amerikai, orosz és indiai gabona versenyének kiküszöbölésére közép-európai mezőgazdasági vámuniót és az autarkiasz gazdálkodás felé irányuló gazdaságpolitikát követelték. A tájékozottabbak tudták, hogy megteremtése érdekében az agráriusok a német kormányköröknél is tapogatóztak. A közép-európai vámunió lett volna hivatott biztosítani a nagybirtok gabonaértékesítését, s ugyanakkor konzerválta volna a részt vevő Ausztria, Magyarország, Németország adott gazdasági struktúráját.

Az agráriusok harciasságát, programjuk megvalósíthatóságába vetett reményét erősítette az újkonzervatív törekvések ausztriai térnyerése is. A liberalizmus ideológiai hegemoniájának alkonyát jelezte az osztrák-német nacionalisták 1882. évi linzi programja, amely – a dualizmussal szembenálló külön német nacionalista célok mellett – a Németországgal kötendő vámszövetséget, a választójog konzervatív érdekű kibővítését és az ún. „szociális olajcsepp” politikáját is követendő célul tűzte ki. Ez utóbbi a nagytőke ellenében a progresszív adózást, a munkások munkaidéjének csökkentését, a női és a gyermekmunka felhasználásának korlátozását jelentette, vagyis a tőkés szabadversenybe való beavatkozást, az ipari és a banktőke tevékenységének megrendszabályozását. A parasztság hagyományos életkörülményeinek konzerválására a birtokadó újraszabályozását, az örökösödési földaprózódás meggátlását, az elárverezhetetlen

birtokminimum megteremtését követelték. A Taaffe-kormány 1882-ben a cenzus felére csökkentésével a városokban egyharmadával, a falvakban egynegyedével megnövelte a választók számát, s ettől kezdve az antikapitalista újkonzervativizmushoz húzó kispolgárság a politikában is erősebben hallathatta hangját. Elsősorban a kispolgárság és a parasztság tömegerejét mozgósította azután a protestánsból katolikussá lett publicista, Karl von Vogelsang és a liberálisként induló Karl Lueger által kialakított, 1889-ben párttá szerveződő keresztényszociális irányzat. 1883-ban és 1884-ben az ipartörvények és az első osztrák munkásvédelmi törvény megalkotásával megkezdődött a liberális gazdasági rendszerbe való intézményes beavatkozás. Bevezették az iparosok kényszertársulását, a munkaidőt 11 órában maximálták, a gyermekmunkát megtiltották, s egyéb munkásvédelmi intézkedéseket is hoztak. 1887-ben törvénybe iktatták a munkások kötelező balesetbiztosítását, s ugyancsak törvényes intézkedésekkel igyekeztek elejét venni a parasztbirtok túlzott elaprózódásának. Ezeket a szociálpolitikai intézkedéseket – amelyekkel megalkotóik egyúttal a forradalmi szocialista munkásmozgalom terjedését is gátolni szándékoztak – 1886-ban, bismarcki mintára, „szocialista törvénnyel” egészítették ki, s pereket indítottak a munkásmozgalom vezetői ellen.

A magyar agrárius mozgalom nem szerveződött politikai párttá. Leginkább a Mérsékelt Ellenzékben volt otthonos, valójában megmaradt az agrárius érzelmű politikusok pártokat átfedő, összefogó irányzatának. Így módja nyílt arra, hogy a politikában sokfelé húzó birtokos osztály egészének képviselőjében lépjen fel. A földbirtokos osztály zöme csak támogatta, de nem állt mögé; egyelőre megelégedett hagyományos politikai befolyásának őrzésével. Táborából nem hiányoztak ugyan egyes középbirtokosok sem, a mozgalom azonban korszakunkban csupán átmeneti sikerrel próbálkozott a dzsentrit megnyerni, hiszen az ekkor még egyedül kísérletezik saját gazdasági és hatalmi érdekeinek képviselőjével. Még él nála a reformkor örökségéből megmaradt fő cél: szorgalom, okszerű gazdálkodás és takarékos életmód segítségével – tehát önerőből – kell a középbirtokost modern polgárrá nevelni. Igaz, a dzsentrimentes jelszava már rég nem ismeretlen, de még nem agrárius követelés. Tisza Kálmán kormányzata, miközben valójában semmit sem tett a középbirtok gazdasági romlásának feltartóztatására, meg tudta akadályozni a nagybirtok és a dzsentri agrárius alapon álló, tartós összefogását. A dzsentri nélkül viszont

335. Tisza Kálmán kormánya 1875-ben

336. Az 1870-es és 80-as évek politikai sajtójából

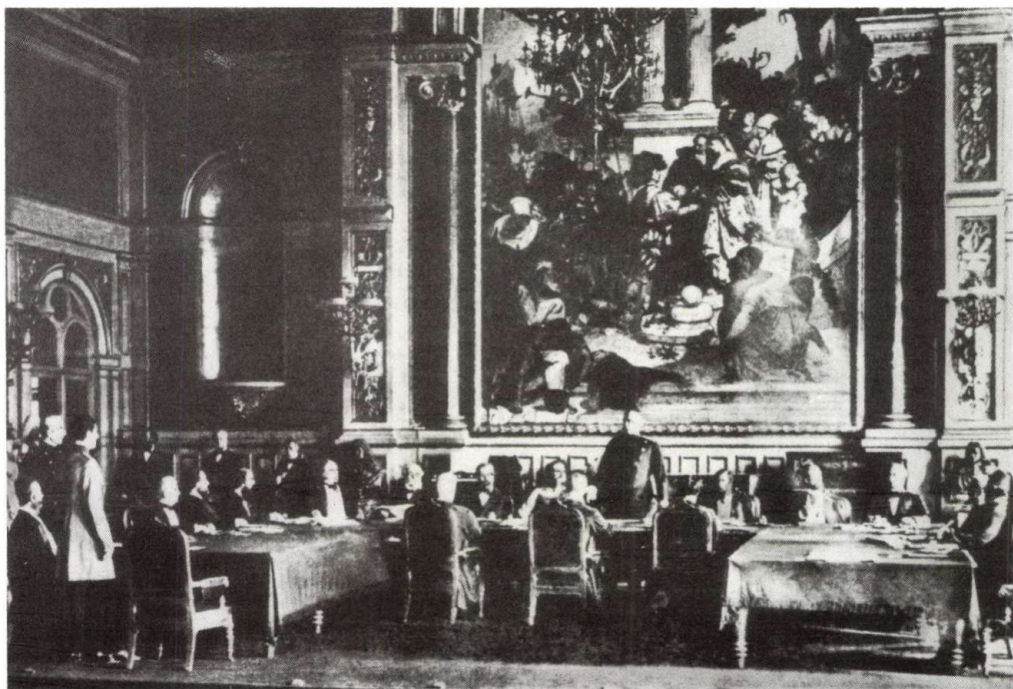
337. Plakát az 1877. évi orosz-török háború idejéből

338. Eduard von Taaffe gróf, osztrák miniszterelnök

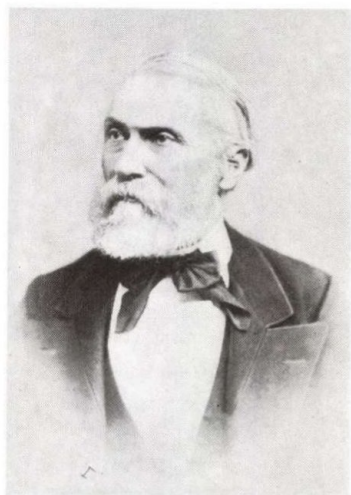
339. Gustav Kálnoky gróf, közös külügyminiszter

340. A berlini kongresszus 1878-ban

341. Az osztrák-magyar hadsereg megszállja Boszniát

342. Trefort Ágoston

343. Baross Gábor

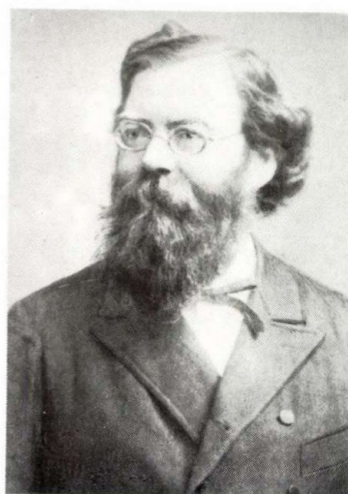
344. Apponyi Albert gróf

345. Eötvös Károly

346. Mihajlo Polit-Desančić

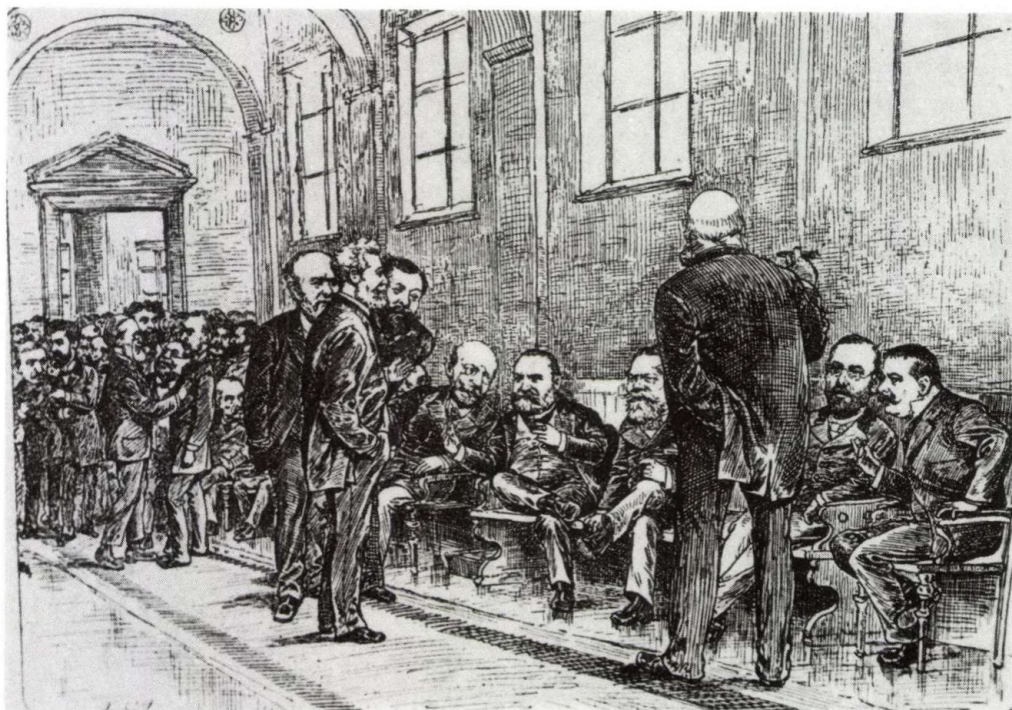
347. Edmund Steinacker

348. Tisza Kálmán tarokkpartija a Szabadelvű klubban. (Tisza jobboldalt ül, egyik partnere Jókai Mór, Tisza mögött Podmaniczky Frigyes áll, a kép jobbszélén leghátul pedig Mikszáth Kálmán)

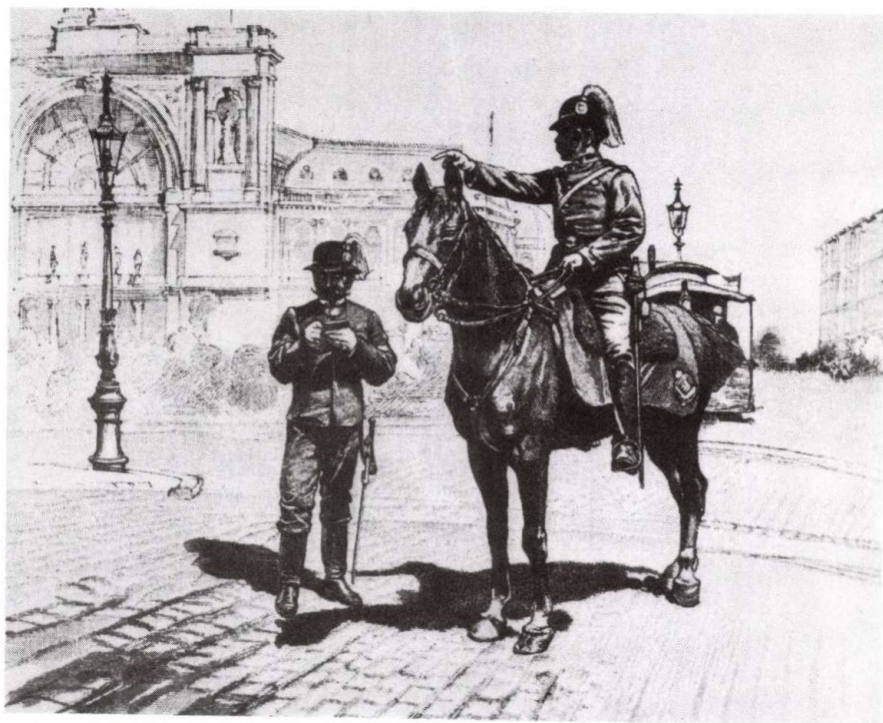
349. Bihari Sándor: *Választási beszéd*

350. A képviselőház folyosója

<div> <div>LŐRSE</div> <div>szabad királyi város az 1876 évi XX. t. cz. s. 4. §-a és az 1871 XVIII. t. cz. alapján szervezett bizottsága, tisztikara, valamint segéd és kezelő személyszetének</div> <div>NÉVSORA</div> <div>1877 évre.</div> </div>			
I. Tisztikara, segéd és kezelő személyszete.			
<i>Felügyelő:</i> POLLÁK GÉZA. <i>Helyettes:</i> MAGUTH JÁNOS. <i>Tanácsnok:</i> STADLER LAJOS. <i>Feljegyző:</i> SZÖNYEI KÁLMÁN.	<i>Helyettes:</i> MARKOVICS EDE. <i>Feljegyző:</i> KAYNAR GYULA. <i>Írók:</i> HOFFMANN ARNÓT. <i>Számvevő:</i> PIENTAK JÁNOS. <i>Ellátó:</i> KRAUSZ ARTHUR. <i>Árt. vez.</i> PUTZ KÁROLY. <i>Árt. vez.</i> DE WEISZ SANDOR.	<i>Segéd:</i> LINDNER ADOLF. <i>Ért.</i> GRUBER KÁROLY. <i>Ért.</i> JÁNOWITZKY ZSIGMOND. <i>Ért.</i> JÁNOWITZKY ANDRÁS. <i>Ért.</i> TUCHS EDE. <i>Ért.</i> SZENNOWITZ BÉLA. <i>Ért.</i> FLACHBARTH ANDRÁS. <i>Ért.</i> MÜLLER ANTAL.	<i>Ért.</i> FAIX LAJOS. <i>Ért.</i> ZENNOWITZ LAJOS. <i>Ért.</i> FABRY EDE. <i>Ért.</i> MARUSINSKY ANTAL. <i>Ért.</i> PFAFF VIKTOR. <i>Ért.</i> JÁZVINSKY ANDRÁS. <i>Ért.</i> HAYDE TERÉZ. <i>Ért.</i> SZÉNOWNITZKY ANTAL.
II. Bizottsági tagok.			
Legtöbb adót fizetők.		Megválasztottak.	
1. Stoll Pál	16. Kaposi György	1. Börner Lajos	16. Szénownitzy Antal
2. Horváth Pál	17. Hengstler György	2. Zaffert Károly	17. FlachbARTH Andras
3. Kreuer Sándor	18. Rumbauer Antal	3. Baumert Antal	18. Hermann Gusztav
4. H. Várnai György	19. Roth Pál	4. Prohászka Gyula	19. Kóndi Károly
5. Pannaschewitz Frigyes	20. Róth Antal	5. Fischer Antal	20. Szénownitzy Lajos
6. Fischer Frigyes	21. Komáromi Vilmos	6. Biedrich Sándor	21. Gruber Adolph
7. János Dóka	22. Prohászka Antal	7. Grass Antal	22. Tóth Gyula
8. Lángi Lajos	23. Fülöp György	8. Sugovits Gyula	23. Róth Antal
9. Székely Vilmos	24. Szénownitzy Antal	9. Heller Lajos	24. Tóth Antal

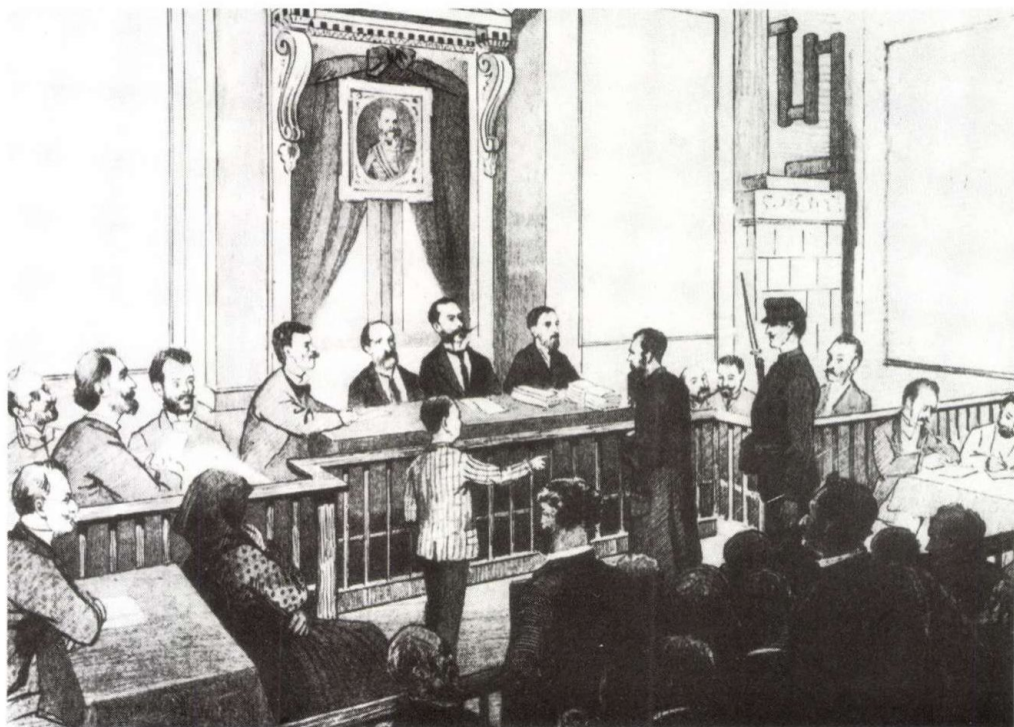
351. Lőcse város tisztikara

352. Budapesti rendőrök

353. Cella a szegedi várbörtönben

354. A tiszaezlári per tárgyalása a nyíregyházi törvényszéken 1883-ban

Nyilatkozatok.

—————

Stikcsentől vándolt Zala Horát Gyula szelhamas ügyvéd, a „PAPRIKA” szerkesztője, Magyar lapjánban engemet egy változtatásért büntetve volt, azaz, a egy kiespott zsundárol egyetemben gumi hazug rigulmakkal tisztességgemben, fészületemben megsértett. — Kötelességem volt ezen a felberelt gazemberen hozzaváló elégtételt venni.

Vasvárménben, december 17-én.

Magyar Gyula,
a „MAJTAR DORS” szerkesztője.

—————

Ma, december 17-én reggeli 8 órakor Magyar Gyula ur, a „MAJTAR DORS” szerkesztője, a mi jelenetünkben Zala Horát Gyula urat, saját lakásán

Kutyakorbácsal többszörösen

szemlét vért, megfenyítette s közönséges utat tőle távozott.

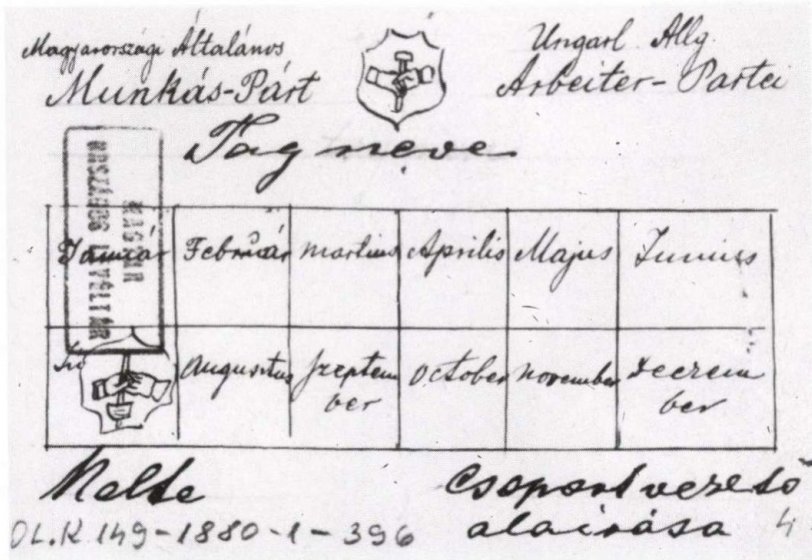
Vasvármén, december 17-én, 1883.

Kompolthy Zsigmond, s. k.
Rigo Ferenc, s. k.

—————

Magyar Gyula ur, a „MAJTAR DORS” szerkesztője, a mi jelenetünkben Zala Horát Gyula urat, saját lakásán

355. Vidéki zuglapok szerkesztőinek „lovagias ügye”. Plakát 1883-ból

359. A közös hadsereg katonái az 1880-as évek végén
a) gyalogosok b) tüzérek

360. Az Osztrák–Magyar Monarchia néhány rendjele
a) a Lipót rend b) a Ferenc József rend c) a Vaskorona rend

361. Utcái tüntetés Budapesten a véderőjavaslat tárgyalása idején, 1889 februárjában

Boldog újévet!
— 1890 —

362. Mit hoz az új esztendő?

363. Tisza Kálmán a képviselőházban bejelenti lemondását

nem lehetett „igazi” pártot alapítani. Ennél is nagyobb akadályt jelentett, hogy a dualizmus korában az uralkodó osztályok pártjai kizárólag a közjogi kérdés, a negyvennyolcasság és a hatvanhetesség ellentétpárja körül csoportosultak. A kor politikai közgondolkodásában is csak ennek volt az uralkodó osztályok egésze által tiszteletben tartott legitimációja. Az uralkodó liberális nacionalizmus, Magyarországnak a Monarchiában elfoglalt sajátos helyzete más pártrendeződést nem engedett kifejlődni. Az agrárius mozgalom így megmaradt hangját sokfelé megszólaltató laza érdekképviseleti csoportosulásnak, amellyel azonban komolyan számolnia kellett a kormánynak. Az agráriusok vezetői ennek megfelelően alakították további tevékenységüket. Apponyi visszakanyarodott a parlamenti politika hagyományos formáihoz, Károlyi Sándor viszont folytatta a megkezdett utat. „A gazdasági és szociálpolitikai, különösen agrárszociális irányú működés vezetése tehát Károlyi Sándorra ment át – emlékezik vissza Apponyi –, aki azért, hogy itt szabad kezét nyerjen, a Szabadelvű Pártot elhagyta és hozzám csatlakozott. Tervei megvalósítására magának egy pártközi tábort alkotott, és így jelentékeny nyomást bírt gyakorolni a kormányzat lomhaságára is. Az én működésem súlypontja pedig mindinkább az általános politikai, közigazgatási és – óvatos, szinte kelletlen léptekkel haladva – közjogi kérdésekre helyezkedett át.”⁴⁰

A POLGÁRSÁG FEJLŐDÉSÉNEK PROBLÉMÁI

Évszázadokkal korábbra visszavezethető okok miatt rendkívül vontatottan és sokféle buktatókkal nehezített úton fejlődött ki a századvég modern magyar burzsoáziája. A reformkorban és a forradalomban a hiányzó önálló városi burzsoázia szerepét a középbirtokos nemesség töltötte be, ő volt Magyarországon a polgári átalakulás, főként a polgári politikai intézményrendszer kiépítéséért folytatott harc vezető és szervező ereje. A jobbágyfelszabadítás, az abszolutizmus rendszere által végrehajtott lassú kármentesítés azonban csapást mért erre a rétegre, s különösen az annak alsó kategóriáiban elhelyezkedő párszázholdasokra. Elveszítette a kötött munkaerőt, amelyik addig földjét művelte. Pénze pedig kevés

⁴⁰ APPONYI ALBERT, i. m. 150.

volt ahhoz, hogy beruházással és szabad bér munkával birtokából modern gazdaságot teremtsen magának. Az 1848 után feudális kötöttségeitől megszabaduló gazdaság rohamos fejlődésében menthetetlenül alul maradt, hiszen mint láttuk, még a nagybirtok sem tudta változatlanul megtartani gazdasági vezető helyzetét, mind nagyobb szerepet kapott az ipari, a kereskedelmi és pénzburzoázia, a tőkés társadalom világszerte legdinamikusabb rétege. A középbirtok anyagi romlásával arányosan csökkent politikai súlya is, különösen a kiegyezés megszilárdulása után, amikor a polgárosuló társadalom úgy érezte, hogy az elért „nemzeti jogokat” nagyobb veszély nem fenyegeti, s a meglevőnek csupán mérsékelt bővítése és megőrzése adhat némi politikai tennivalót a közügyekkel foglalkozók számára. Az árutermelésbe bekapcsolódó és az új viszonyok talaján megkapaszkodni tudó középbirtokosok a reformkor hagyományai értelmében változatlanul hirdették a polgárrá alakulás programját, ami a régi nemesség, a birtokos és jómódú szellemi foglalkozásúak, az új középrétegek összeolvadásához vezetett volna. Csakhogy ez az átalakulás a középbirtokosság nagyobb részének gazdasági nehézségein, életformabeli hagyományain, de mindenekelőtt a kapitalizmus nagyvárosokhoz kötött, a nagytőkének alárendelt fejlődése következtében előbb akadozott, majd teljesen lelassult. A nemesség polgárosodásának reformkori eszménye csődöt mondott. Nem ők teremtették meg a modern hitelszervezetet, s a nemzeti iparnak sem lettek megalapítói és megszervezői. Új polgári rétegek, nem nemesi eredetű modern tőkés csoportok erősödtek meg, s az ő kezükbe került a gazdaság gyorsan növekvő nem mezőgazdasági szektorainak irányítása. A polgárság politikai funkcióját hordozó egykori nemesség és a gazdasági funkciót hordozó új burzsoázia összeolvadását megnehezítette, hogy Magyarországon a modern burzsoázia legmozgékonyabb rétege és az új társadalmi rend egyik fő haszonélvezője zömében etnikailag idegen elemből – kisebbrészt német patrícilusokból, bevándorolt cseh és osztrák iparosokból, nagyobbbrészt régebbi vagy új zsidó bevándorlókból – került ki.

A zsidók jelentős szerepe a magyar kapitalista fejlődésben két fontosabb okra vezethető vissza. Az egyik ok az volt, hogy a feudális korszakban – mint szerte Európában – a zsidóság vallásilag háttérbe szorult, társadalmilag megvetett, elkülönített és elkülönülő réteget alkotott. Földbirtokos vagy teljes jogú városi polgár nem lehetett, céhes iparral nem foglalkozhatott. Maradt tehát számára a céhen kívüli tevékenységet ké-

pező pénzüzet, a kisipar céhen kívüli ágazatai, és az egyre fontosabb gazdasági funkciót betöltő házaló kereskedelem. Jogfosztottsága és kirekesztettsége azonban a kapitalista átalakulás beköszöntésével, a polgári jogegyenlőség bevezetésével gazdaságilag egyenesen hasznára fordult. Kelet-Európában – így Magyarországon is – a nagybirtokhoz kötődő mezőgazdasági árutermelés kedvező lehetőségeket teremtett a gabonakereskedelem, a kereskedelmi és kölcsöntőke, a váltóüzlet számára. A zsidó polgárság, miután feudális eredetű ingatlanok nem kötötték meg gazdasági tevékenységében, teljes anyagi erejét a kapitalista fejlődés emeltyűjét képező kereskedelemre és hitelre fordította. Legvagyonosabb része így került szerte Kelet-Európában a kapitalista gazdasági élet, főként a hitelszervezet fontos pozícióiba. A 19. század első felében még oly tarka etnikai képet mutató gabonakereskedő rétegből fokozatosan háttérbe szorúlnak, és – bár közülük egyesek megőrzik, sőt gyarapítják mesésnek számító vagyonukat – elveszítik korábbi súlyukat a görög, a szerb, a macedón kereskedők, akik addig főleg a tranzitó forgalomra, a régimódi dunai hajóvontatásra specializálták magukat. A gőzhajó és a vasút elterjedése felemelkedési lehetőséget teremtett a helyi forgalomban tevékenykedő, a nagybirtokhoz kötött zsidó terménykereskedők számára. A legvagyonosabbak lassan elhagyják a falvakat és beköltöznek a városokba, főként Budapestre, hogy szívós kitartással összegyűjtött tőkéjüket a gazdasági élet más ágazataiba is befektessék.

A gyors ütemben magyarosodó főváros még sokban őrzi etnikai tarkaságát. A 70-es években megszűnik a német többség, de 1880-ban a lakosság 74%-a még beszél németül, az iparban foglalkoztatott munkások és tisztviselőknek csupán fele (50,6%) magyar. Ez az arány 1890-re 65,7%-ra növekszik, a többiek főleg a 25,3%-ot kitevő németek és a 4,5%-ot adó szlovákok soraiból kerülnek ki. A Tisza-korszakot követő első felmérés (1891) időpontjában az iparban a németek és a zsidó vallásúak elsősorban a szakképzettséget követelő ágakban, illetve a kisiparban töltötték be fontos szerepet. Ha nem számítjuk a főváros nagyarányú építkezésein dolgozó kisvállalkozókat és kőműves szakmunkásokat, ahol a németek és magyarok mellett egyébként még más nemzetiségűek is megtalálhatók, nyomon követhetjük a kisipar átrétegződését. A hagyományos ágakban, köztük néhány hagyományosan „magyar” iparágban, mint például a kovácsok, csizmadiák, szíjgyártók, asztalosok között döntő többséget ké-

peztek a magyarok, de soraikban gyors eltolódás ment végbe. A csizmadia-mesterség megmaradt a régiak kezén, de a nagyváros polgári életformájához igazodó városi divat igényeit kielégítő és alakító modern cipészek egynegyedét, a férfi és női szabók kétharmadát, a divatárut, kozmetikai és piperecikkek előállítók háromnegyedét, a szobafestők kilenczetedét már a magyar iparosság új rétege, a zsidók alkotják, akik ezekben az ágakban elsősorban nem a többi magyar iparosnak, hanem inkább a németeknek jelentettek konkurrenciát.

A kisipar átrétegződését nagyban befolyásolta a gyáripar, főként a külföldi gyárak termékeinek behozatala. A hazai kisipar is megérezte a gyors iparosodással járó átmenet nehézségeit, amit a 70-es években a konjunktúraesés elmélyített. A rétegen belüli polarizáció, régi iparágak kipusztulása és újak gyors feltűnése megzavarta a céhszervezet oltalma alatt kialakult nyugalmas életet. A liberális felfogás úgy látta, hogy a gyors változásban megsemmisült egzisztenciák nyomán üresen maradt tért „fiatalabb, egészségesebb elemek töltik be, amelyeknek működése az egésznek javára válik”,⁴¹ csak éppen a kisiparos vélekedett másként. Az élesedő konkurrenciaharc közepette előre nem látott kiutat. Tekintetét csak a megszépülő múltra vethette, amikor nem volt nagyüzem, virágzott a kézművesség, nem ismerte az uzsorát, nem szorult hitelre, mert a lassú fejlődés körülményei között a kevés beruházáshoz akkoriban szükséges kiadásokat még saját felhalmozásából is fedezni tudta. Ahol a kisipar nem tudott kellően alkalmazkodni az új viszonyokhoz, ott megerősödött konzervativizmusa, a szabad ipar helyett a „társulási kötelezettség” bevezetésével próbálta visszaállítani az újonnan jövők konkurrenciája ellen védelmet nyújtó céhkereteket. A tőkével elsősorban mint pénztőkével, kereskedelmi tőkével került kapcsolatba, számára a kereskedő és a hitelező a tőke megszemélyesítője. A kisiparosok nagyobbik fele éppen ezért a konzervatív antikapitalista irányzatokra nagy fogékonyságot mutatott, kisebbik fele megoszlott a kispolgári demokratikus érdekeket is képviselő Függetlenségi Párt és a munkásmozgalom között, néha olyanformán, hogy mindkettőt támogatta.

⁴¹ HELTAI FERENC, Az iparososztály állítólagos hanyatlása. *Nemzet*, 1883. január 10.

A kereskedelmi és hiteléletet sem kerülte el a süllyedést és emelkedést egyaránt hozó átalakulás. A főváros kereskedelme a 70-es években még jórészt a régi patrícius eredetű családok kezén van, de soraikból egyre többen fektetik pénzüket a biztos egzisztenciát nyújtó bérházakba, s ezzel sokan végleg ki is kerülnek a gazdasági élet főáramából. A gabona-, fa- és gyapjúkereskedelemben felhalmozott pénzek viszont az új hitelintézetek részvényeibe fektetve kamatoznak, néha ipari tőke lesz belőlük. A pénzvilág kulcspozícióiban ott látjuk már a magyar gazdaság további történetében nagy szerepet betöltő Kornfeld Zsigmondot, Lánczy Leót, Beck Nándort, Beck Miksát, akik mellett az elnöki tisztséget még a kor ízlésének megfelelően fényes történelmi neveket viselő arisztokraták és egykori miniszterek töltik be. Az iparvállalatoknál ez a kettős funkcióviselés jóval kevésbé érvényesül, jelezvén egyben, hogy a korszak hivatalos értékrendjében az ipari tevékenység még mennyire alatta maradt a bankvállalkozásoknak.

A zsidók gyors magyarosodását jelzi, hogy mind többen lépnek a szabad értelmiségi pályára. Egyre több közöttük az orvos, a hírlapíró, az ügyvéd; a tehetős szülők elsősorban hazai főiskolákra küldik tanulni fiaikat, a legvagyonosabbak pedig örökölhető nemesi címeket kapnak, vagy nagyobb összegért „vásárolnak”. (1890-ben az ügyvédek 22%-a, a hírlapírók 39%-a, az orvosoknak pedig csaknem fele volt zsidó. 1860 és 1899 között 118 zsidó család szerzett nemességet.) Az asszimilálódás folyamatát nem gátolta számottevően a zsidók nagyarányú be- és átvándorlása sem. A 19. század közepétől Ukrajnából és Galíciából tömeges vándorlás indult meg Nyugat felé. Az oroszországi antiszemita pogromok nyomán a 80-as években folytatódott a menekülők beáramlása. A régi honosok és az újonnan jöttek között azonban nagy különbségek voltak nem csupán társadalmi, hanem vallási tekintetben is. Az előbbieket a polgárosultabb, az asszimilációt inkább előmozdító reformált, neológ irányzathoz, utóbbiak a régi hagyományokat a szokásokban, ruházkodásban, hajviselésben, névadásban is őrző ortodox hitközségekbe tartoztak. Az újonnan jött bevándorlók az északkeleti megyékből fokozatosan az Alföldre, a falvak után a városokba húzódva főként házalókereskedéssel foglalkoztak. Részen ebből a rétegből kerültek ki faluhelyen a pénzügyletekkel is foglalkozó kocsmárosok, terménykereskedők, tehát a tőke helyi megtesztésítői. Ezek asszimilációja természetesen lassabban ment. A friss bevándorlók

nem kis része azonban hosszabb-rövidebb itt-tartózkodás után elhagyta Magyarországot, továbbvándorolt Nyugat felé. A magyarországi zsidók száma 1850-ben 356 ezer (3,1%), 1869-ben 542 ezer (4%), 1880-ban 625 ezer (4,6%), 1890-ben pedig 707 ezer (4,7%) főt tett ki. Ebből 1880-ban 365 ezer (58,5%), 1890-ben 451 ezer (63,8%) vallotta magát magyar anyanyelvűnek.

Az új burzsoázia szokatlan gyors gazdasági és társadalmi előnyomulása, a dzscentri birtokosi pozíciójának megingása megállította a polgárosuló rétegek egybeolvadását. A liberális teoretikusok még sikra szálltak a megkezdett folyamat folytatása mellett. A kor neves publicistája, Beksics Gusztáv hangsúlyozta: „Csakis a polgárság segítségével teremthetjük meg a nagy nemzeti középosztályt, amely átölel minden társadalmi réteget, s magába olvasztja e rétegek színét-javát . . . Csak a polgárság segítségével vihetjük középosztályunkba a munka szeretetét és megbecsülését . . . amíg a szerzett vagyonnak nem leend becsülete az öröklött vagyon mellett.”⁴² De be kellett látniuk, hogy nagy változás történt. Nemcsak az egybeolvadás folyamata akadt meg, hanem egy éppen ellentétes folyamat kezdődött, a dzscentri soraiban a 80-as évek elején megindult a disszimiláció is. „A transzfúzió mely már megkezdődött, megállt. A retrográd irány állította meg, mely az osztályérdekek és viszályok magvát hintette el. A dzsentribe bele kezdtek beszélni, hogy mint ilyennek kell a modern társadalmi és gazdasági szellemmel szemben állást foglalnia.”⁴³ A dzscentri „öntudatra eszmélésének” romantikus restauratív ideológiáját egykorú röpiratok fejtegetik, alapgondolataikat elsősorban az alig korábban meghirdetett agrárius programokból merítve. Csakhogy ameddig ott a burok szorosan vett közgazdasági elemekből lett összeállítva, itt a köpeny a dzscentri politikai hagyományainak megfelelően, inkább nemzeti és függetlenségi. A lényeg mindenesetre a liberalizmussal való szakítás, a dzscentri hatalmi pozícióinak visszaszerzése, vagy ahogy teoretikusai gondolták: megtartása. *A dzscentri marad!* – írta házi ideológusuk (Margitay Dezső) nagy port felverő 1885. évi röpiratának címében, s meghirdette a dzscentri újkonzervatív alapon álló ellen-polgárosodási doktrínáját. Meg kell állí-

⁴² [BEKSICS GUSZTÁV] CENSOR, Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Bp. 1884. 70.

⁴³ Uo. 130.

tani a nemességnek a polgárságba olvadását, mint ahogy meg kellett akadályozni korábban a magyarság beolvadását a németiségbe, mert most ez a haza megmentésének záloga. Szakítani kell a liberális hagyománnyal, amelyik a születés arisztokráciájával szemben az ész arisztokráciáját akarja hatalomra juttatni, de a valóságban a pénz arisztokráciáját állítja az új társadalom csúcsára. S jobb-e az új uralkodó osztály a réginél? Nem jobb – mondja ez a felfogás –, mert a pénz arisztokráciája harácsoló, cinikus és gyökértelen kozmopolita, míg a nemesi rétegek összeforrottak a haza földjével és sorsával. Vissza kell tehát állítani a születési arisztokrácia uralmát, a hajdan közfunkciót is betöltő, társadalmi jótékonytságot gyakorló nemesi földbirtoknak kell kezébe vennie az állam és a társadalom irányítását, s a modern polgárság visszaszorításával egyidejűleg állami eszközökkel, kedvezményes hitellel megállítani hanyatlását. Az állami „birtokmentő” politika követelésére idézte 1885-ben egy magyar közgazdász Engels ironikus szavait: az egyetlen praktikus kérdés az, hogy miként költson az óporosz junker mondjuk évi 20 ezer márka bevételből 30 ezer márkát, anélkül, hogy adósságba verné magát. Ezen a ponton azután összehasonlít a nagybirtok agrárius ideológiája a dzsentri újkonzervatív szárnyának most bontakozó törekvéseivel.

Az agrárius ideológia és a dzsentri szerveződésének, a kispolgárság súlylyedő rétegei antikapitalizmusának összekapcsolódásából nőtt ki a 80-as évek elején a magyarországi antiszemita mozgalom, hogy kihasználja a társadalom széles köreiben megmaradt tradicionális gondolkodás és beidegzettség idegenkedését a szokatlan tempójú kapitalista fejlődéssel szemben, hogy hajtóerőként szekerébe fogja a tőkés rend elnyomottjainak – még a középkorból örökölt – ösztönös védekező formáit.

AZ ANTISZEMITA MOZGALOM

Az újkonzervatív ideológiák radikalizálódásának első kísérletét a magyar közéletben Istóczy Győző antiszemita programjának meghirdetése jelezte. Az addig alig ismert kormánypárti képviselő, maga is földjét veszített egykori birtokos szolgabíró, az állampolgársági jogok rendezésével foglalkozó parlamenti vitában 1875 tavaszán a zsidó bevándorlás korlátozása és antiszemita mozgalom indítása érdekében emelt szót. Beszédében a modern kor eszmeáramlatai közé sorolta a „judaizmust”, melynek

lényege – az osztrák és német antiszemita tanítások egyszerű megismétlése szerint – abban foglalható össze, hogy a zsidóság a demokrácia és liberalizmus hirdetésével a „keresztény társadalmat” lerombolja és helyébe a maga gazdasági zsarnokságát állítja. Hosszabb szünet után, 1878-ban – a berlini kongresszus ülésezése ürügyén – elhangzott felszólalásában már a zsidók kitelepítését ajánlja („palesztinai beszéd”). A „zsidó összeesküvésről” szóló fejtegetéseit a parlament derűtséggel, a kormány tagjai sajnálkozással fogadták, tanainak hirdetésére szánt lapja ugyancsak gyorsan megbukott. „Észrevettük, hogy csak kiáltó szó vagyunk a pusztában . . . – írja később Istóczy –, láttuk, hogy a mi időnk nem érkezett el, vártuk tehát tovább ezt a mi időnket.”⁴⁴ Nem kellett azonban túlságosan sokáig várni. A 80-as évek elejére az osztrák és német antiszemita megmozdulások lendületet adtak a katolikus alsópapság és az egyetemi hallgatók egyes csoportjai hasonló szervezkedésének. Most kezdett hirtelen beérni Istóczy eddigi agitációjának gyümölcse. Még 1880-ban sikerült a parlamenti Függetlenségi Párt soraiból néhány rokongondolkodású képviselőt, így a pozsonyi *Westungarischer Grenzbote* szerkesztőjét, Simonyi Ivánt, a szabolcsi Ónody Gézát, majd az akkoriban népszerű *Függetlenség* szerkesztőjét, Verhovay Gyulát maga mellé állítania. 1880 őszén havi folyóiratot indított *12 Röpirat* címen, s különféle társaskörökben és az egyetemi joghallgatók körében tartott előadásaival hozzákezdett egy szélesebb antiszemita mozgalom megteremtéséhez. A keresztények és zsidók közti polgári házasságról szóló törvényjavaslat ellen Vas vármegye katolikus papságát és egy sor parlamenti képviselőt sikerült megmozgatnia. A megyékben a szabad bevándorlás megszüntetése érdekében kérvényezési kampány indult, amit 1882 őszén az emancipáció eltörlését követelő tapolcai kérvény koronázott meg.

Az erősödő antiszemita csoportosulások összefogására 1882-ben került sor, amikor egy véletlen esemény kapcsán az ország határain is túlcapó publicisztikai hajsztát indítottak a zsidók ellen. A zsidók húsvéti ünnepén Tiszaeszláron eltűnt egy 14 éves cseléd lány, Solymosi Eszter. Eltűnésével kapcsolatban újította fel tudatosan Ónody Géza, Istóczy elvbarátja, egyben eszlári nagybérlő, a középkori vérvádat: az állítólagos vallási okokból

⁴⁴ *12 Röpirat*, 1880. október 12. Idézi: KUBINSZKY JUDIT, A politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890). Bp. 1976. 66.

elkövetett gyilkosság hamis tanítását. A szenzációra éhes sajtó – kezdettől sugalmazásra – előbb óvatosan, majd gátlástalanul szabadjára eresztette fantáziáját, velük szemben a távolról sem egységes álláspontot képviselő liberális publicisták vették fel a harcot. Az antiszemita parlamenti csoport nagyszabású propagandahadjáratot indított az eset kiaknázására, s a minden társadalmi és nemzeti baj okának kikiáltott zsidók, valamint a „zsidóknak kedvező kormány” elleni összekapcsolt támadással rövid időre maga köré tömörítette mindazt az elégedetlenséget, amit addig elsősorban a Függetlenségi Párt képviselt: a mezővárosi és kisvárosi polgárság antikapitalizmusát, és kiegészítette ezt az új polgársággal szembeforduló kisebb dzsentri és nagybirtokos csoportok agrárizmusának radikalizált változatával. Felkapta és vulgarizálta az agrárius követeléseket, belekapaszkodott széles néprétegek őszinte függetlenségi vágyába és megpróbálta kihasználni a vallásos érzelmeket. A mozgalom ideológiájában egymásra rakodva tűnik fel az antiszemitizmus kezdetleges, ekkor még leginkább elterjedt szintje, a vallási-felekezeti ellentét, amely még a katolikus egyház tradícióira nyúlik vissza és minden felekezet ellen megnyilvánult: a zsidókat éppúgy ellenségnek tekintette, mint a hívő református Tiszáékat; a második a városi módosabb kispolgárság konkurrenciaharcát tükröző gazdasági antiszemitizmus fejlettebb szintje, és végül harmadikként megjelenik a modern politikai antiszemitizmus, amely a zsidókat már nem felekezetnek vagy nemzetiségnek, hanem a fajelméletnek megfelelően idegen fajtának tekinti, nem asszimilálni, hanem éppen a polgárjogokat korlátozni, kifejezetten disszimilálni törekszik. A 20. század legsötétebb démonait felidéző, utolsónak említett szint éppen csak feltűnik ekkor a hazai antiszemitizmusban, elsősorban a névleges vezér, Istóczy Győző koncepciójában. A hangadók többsége a 67-es alapon álló ellenzék és a Függetlenségi Párt soraiból került ki, és az antiszemitizmust inkább eszköznek tekintette, hogy segítségével a kormánypártot, mindenekelőtt a rendíthetetlennek tűnő Tisza Kálmánt megbuktassa.

Az antiszemita csoport által elindított akció mozgásba hozta Tisza ellenfeleinek egész táborát. Eötvös Károly visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy első lépésként szervezkedés indult egy nagy kormányellenes koalíció kialakítása érdekében. Úgy számították, hogy a Függetlenségi Párt nyolcvan, a mérsékelt ellenzék húsz és a kormánypárt harminchárom tagja azonnal csatlakozna hozzá. „A zsidóság ellen most elemi erővel

dühöngő gyűlölséget pártszervezésre kell a jó hazafiaknak felhasználni. A jelszó: le a korrupcióval, le a zsidósággal, le Tisza uralmával. Ma ezt mindenki megérti, s egyetlen hatalmas fellépéssel győzhetünk” – összegezi Eötvös a koalíció szervezőinek tervét.⁴⁵ Az új ellenzék számíthatott a vármegyéknek a kormány központosító politikájával szemben megnyilvánuló ellenszenvére is. A megyékben ekkor már ugyancsak megerősödött az antiszemitizmus, bár ez intézkedéseikben nem érvényesülhetett, mert a kormány nyomása mérséklően hatott rájuk, mint ahogy az antiszemita kérvényezési mozgalmat is elsősorban a főispánok fellépése fékezte – ami természetesen újabb rést ütött a vármegye zsugorodó tekintélyén.

A kis cselédlány eltűnése ürügyén kavart antiszemita vihar egyaránt válaszút elé sodorta az egyházat, a nagybirtokot és a vármegyét, a Szabadelvű Pártot és az ellenzéki pártokat. A legnagyobb válságot a Függetlenségi Párt soraiban okozta. Döntenie kellett: vagy felkarolja az antiszemitizmust, hogy megkísérelje a gyűlölt Tisza uralmának megdöntését, vagy pedig megőrzi liberális hagyományait, de akkor ki nem mondott szövetségre lép a kormányzattal és kockáztatja, hogy követőinek egy része elvándorol az antiszemiták táborába. Hosszas ingadozás után a Függetlenségi Párt vezetői felismerték, hogy az antiszemitizmus gyorsan elhomályosítaná a függetlenségi gondolatot és a párt irányítását hamarosan kiragadná kezükből, sőt az újkonzervatív irányzat elhatalmasodása távlataiban az egész magyar pártrendszert felborulással, a közjogi kérdés háttérbe szorításával fenyegeti. A döntés nem lehetett kétséges. A liberális hagyományt és a párt érdekeit szem előtt tartva a függetlenségiek nem bocsátkoztak kalandor kormánybuktatási kísérletbe, inkább vállalták a hallgatólagos együttműködést Tiszával. Vezetői szembeszálltak a gyűlöletet hirdető agitációval, és megpróbálták féken tartani a soraikban meghúzódó antiszemitákat is. Magatartásuk jelképének tekinthetjük, hogy a gyilkosság vádjával perbe fogott tiszaezlári zsidók védelmét a párt vezető egyénisége, Eötvös Károly vállalta, tettevel nem kis tanújelét adva az erkölcsi bátorságnak. A kormánybuktató nagy antiszemita koalíció a Függetlenségi Párt magatartása miatt nem jöhetett létre, s ezzel külön is magukra vonták Istóczyék haragját. A függetlenségiek ugyanakkor megőrizték

⁴⁵ EÖTVÖS KÁROLY, *A nagy per*. II. Bp. 1904. 97–98.

ellenzéki álláspontjukat, rendszeresen bírálták a kormány magatartását, mert az antiszemitizmust korlátozó kisebb hatósági intézkedésekben az ellenzék elleni fellépésre, a szervezkedési és gyülekezési jog korlátozására alkalmas precedenst láttak.

Az arisztokrácia sokáig nem fordult szembe az antiszemita mozgalommal, egy része pedig kifejezetten támogatta, amit a főrendiházban szervezett antiliberális fellépésük a közvélemény számára is világossá tett. A katolikus egyház is elnéző magatartást tanúsított a mozgalomban helyenként fontos szerepet játszó alsópapsággal szemben, attól azonban tartózkodott, hogy az állam és egyház hallgatólagosan rossz viszonyát az antiszemitizmus nyílt támogatásával tovább élezze.

Sokkal tisztábban álltak a teendők a kormány előtt. Mint az adott rend fő őrének, minden ellenzéki szervezkedés ellen föl kellett lépnie. Taktikázgatásra legfeljebb az kényszerítette, hogy az államapparátus soraiban nem kevés olyan tisztviselő volt, aki az antiszemita szervezkedéssel szimpatizált. Ha kezdetben Tisza Kálmán tartózkodott is az erélyesebb rendszabályoktól, mégsem engedélyezte az antiszemita egyesületek alapítását, betiltotta gyűléseiket és „irodalmuk” terjesztését; amikor pedig a mozgalom a felekezeti izgatás teréről átcsapott a vagyonos osztályok elleni kihágásokba, s a mindig kötelezően tiszteletben tartott „urak dolgából” kezdett az állam békéjét megbontó nagyobb megmozdulásokkal fenyegetni, haladéktalanul fellépett a szervezkedés ellen. 1882 őszén a kormány statáriumot hirdetett a pozsonyi antiszemita zavargások lecsillapítására, és nyomatékosan utasította a megyéket a rendzavarások megakadályozására. E rendeleteket nem egy megyében most már antiszemita alispánok kényszerültek végrehajtani. A helyi kezdeményezők és főkolomposok ellen mindig megindították a bűnvádi eljárást, s ezt nem kerülték el a mozgalom parlamenti vezérei sem. Az Istóczy ellen indított perben azonban az esküdtek az antiszemiták oldalára álltak, így az a vádlott felmentésével végződött.

Magyarország és egész Európa újságolvasó értelmisége feszült figyelemmel várta a liberálisok és antiszemiták nagy nyilvános politikai összecsapásának szánt tisztaeszlári ügy bírósági tárgyalását. Tisza, aki kezdettől fogva meg volt győződve a perbefogottak ártatlanságáról, a kormányfői pártatlanság kötelező látszatával is alig törődve, saját igazságügyminisztere ellenében, az ügyészi szervezet segítségével nyújtott támogatást az

Eötvös Károly által vezetett védelemnek. Erre készítették a külpolitikai megfontolások is. Az európai liberális közvélemény szemében Magyarország tekintélye forgott kockán. Az 1883 nyarán Nyíregyházán megrendezett, 46 napig tartó konstrukciós perben – tekintve, hogy előkerült a Tiszába veszett kislány sértetlen holtteste – Eötvös cáfolta meg a vád állításait, egyben leleplezte a nyomozás során elkövetett erőszakosságot, törvénysértéseket. Erről a vérvádperről írta később *A nagy per* című könyvét. A tárgyalás felszínre hozta az igazságügyi szervezet fejletlenségéből adódó összes problémát éppúgy, mint a kormány és a vármegye még mindig meglevő ellentéteit. A vádlottak önmaguknak homlokegyenest ellentmondó vallomásai is aszerint alakultak, hogy ki hallgatta ki őket. Ha a vérvádat bizonyítani akaró vármegye, s a vele összejátszó törvényszék megbízottai vették őket kezelésbe, akkor többnyire „beismerő” vallomást tettek, ha a kormányt képviselő ügyészség kérdezősködött, akkor védekeztek. A kormány nyomásának és a védelem szívós küzdelmének eredményeként a törvényszék meghátrált és fölmentette a vádlottakat. A liberális tábor ezzel nagy erkölcsi és politikai győzelmet aratott, az antiszemita vereségét pedig súlyosbította, hogy a fölmentést egy feljük húzó, az egész megye előkelőségeitől támogatott bíróság hozta.

Az antiszemita tábor dühödtt felzúdulással fogadta a nyíregyházi ítéletet. Még tartott a tárgyalás, amikor a pozsonyi zavargások kitörték, az ítélet után pedig Budapesten és a vidéki városokban szerveztek antiszemita tüntetéseket. A felvidéki városokban a városi, részben német és szlovák kispolgárság mutatta ki ellenszenvét a zsidó kiskereskedők ellen, míg a Dél-Dunántúlon az Istóczyhoz húzó katolikus alsópapság támogatásával parasztok és a betyárvilág maradványait továbbéltető mezőgazdasági lumpenemek is részt vettek a zavargásokban. Az alföldi mezővárosokban viszont a Függetlenségi Párttól időlegesen elhódított földművesek és kispolgárok antikapitalista osztályharcának eltorzult formáit fedezhetjük fel.

A kormány az uralkodóval teljes egyetértésben, kemény kézzel, Zalában például az ostromállapot bevezetésével gyorsan elfojtotta a zavargásokat. Dolgát megkönnyítette, hogy az antiszemita mozgalom ellen ismétlen szót emeltek az akkori magyar politikai élet legjobbjai, közöttük olyanok is, akik később eltávolodtak a liberális nézetektől. Ismét nagy súllyal esett latba Kossuth állásfoglalása, aki a nyilvánosságnak szánt